

Varga Csaba

A szocializmus marxizmusának jogelmélete

Hazai körkép nemzetközi kitekintésben

I. HAZAI KÖRKÉP

I. ELŐZMÉNYEK (1948-IG)

A háború után fokozatosan berendezkedő kommunista diktatúra szovjet mintára, sztálini-visinszkiji inspirációk nyomán formálódott jogszemlélete számára a háborút követő Magyarországon művelt jogbölcselet – megújulásaival, ígéreteivel, polgári folytonosságával egyetemben – kizárólag a leküzdendő múlt színeiben, vagyis eleve méltatlan pozícióban, a polgári örökséget frontálisan célba vevő politikai támadás tárgyaként jelent meg, függetlenül attól, hogy ez a nyugat-európai áramlatokkal közös szellemi és erkölcsi megújulási készséget mutató polgári jogelmélet még mai, ezredforduló utáni állapotainkkal szembesítve is impozáns, klasszikussá érett gondolkodóktól táplált szakmai pezsgést és kultúrát mutatott fel mind a két világháború között, mind pedig a háborút követő rövid életű koalíciós időszakban. Aligha lebecsülhető akár addigi életművük perspektívájában, akár háború utáni újrakezdésük lendületében, hogy például Moór Gyula rektorként, demokrataként és jogbölcselőként egyaránt példásan szembenézett a múlttal, emelkedetten és jövőt inspirálóan fogalmazva meg a megújulás számára levonható erkölcsi-szellemi tanulságokat; Horváth Barna a rá jellemző örök szintetizálásban is új, további teoretikus távlatokat nyitó módon indított; a szegedi Szabó József bölcselelőként kiteljesedve és életprogramját megfogalmazva tudomány-módszertanilag, az angol–amerikai jogászai mentalitás megértésében és lélektani magyarázatában, az igazgatás és bíraskodás végső mozgatóinak leírásában egyaránt új feladatok sokaságát tűzte maga elé célul; a pécsi Losonczy István pedig éppen ekkor beérően s rendszeres tanná növekvően bölcseleti összegzést adott (LOSONCZY 2002) – nos, mindez problémátlan s egyszerűsített ígéretes továbbvitelt biztosított.

Ha egyfajta maximalizmustól vezérelten rögvést le is zárjuk ezt a két háború közti Magyarországból és Közép-Európából kinövő néhány éves háború utáni múltat, úgy természetesen kérdésesként kezelhetjük, vajon reflexív, nyugat-európai példaadóival megbízhatóan, értelmesen, az ismételt végiggondolás igényével és hatásával együttgondolkodó – s kiváltképpen ennyiben és ebben kritikus – (úti)társi minőségéből jogbölcseletünk (Moór, Szabó J.) válhatott volna-e önálló, nemzetközileg méltányolt jelenlétet biztosító iskolateremtő erővé. Nos, egyébkénti rokonszenvünk és nagyrabecsülésünk ellenére a válaszuk egy erőteljesen habozó igen lehet csupán, hozzáátve, hogy még néhány tudatos újítónk (Horváth, Losonczy) esetében sem egyértelműen bizonyos a pozitív felelet, hiszen több könyvük ellenére az igénybejelentésen s a vázlatos rögtönzéseken túl saját kifejtésig, részletproblematikákra való alkalmazásig, tanulmányok sorában megszenvedett tesztelésig még ők sem jutottak a kommunis-

ta hatalmi berendezkedésig rendelkezésükre állt viszonylag hosszú idő (Horváthnál egynegyed évszázad, Losonczynál pedig egy évtized) leforgása alatt. Mégis tényként kezelhetjük, hogy ők és tanítványaik (az iskolateremtésben előljáró Horváth részéről Bibó István és Vas Tibor, valamint az éppen pályakezdő s mesterét követve emigráló Bolgár Vera, a családtalanságtól is erősítetten mindvégig magányos gondolkodóként fellépő Moór részéről pedig Scholz Kornél) mindegyike – legalábbis pályakereső tapogatózasként – önálló utat választott, tehát a magyar tudományosság már ekkor lefedte az elméleti jogi gondolkodás úgyszólván teljes spektrumát. Ilyen módon pedig az 1920-as évek egyirányúságát (Moór), majd a színre lépő társnak (Horváth) az előbbivel versengésre kerülő antagonizmusát immár kölcsönösen megtermékenyítő belső viták további pezsgést ösztönző sorozata válhatta volna fel.

2. SZTÁLINIZMUS (AZ ORSZÁG SZOVJET MEGSZÁLLÁSÁTÓL)

a) A „maradványok” felszámolása

A hatalomátvétel után rövest egy néhány év alatt be is fejeződő, s ezért egészében koncentrálnak tekinthető frontális támadás indult – politikai (Lukács György tisztogatóra felhívó kíméletlen és elvakult publicisztikájával, a kommunista párt kezdeményezésére felálló, Gerőné Fazekas Erzsébet irányította Tudománypolitikai Bizottságba burkolt likvidáló gondolatrendőrséggel)¹, egzisztenciális (egyetemi) és egyben szakmai (Szabó Imre, Beér János, Eörsi Gyula, Sarlós Márton új pozíciókban általuk levezenyelt viták sorozatán keresztül gerjesztett) lépések formájában – minden réginek a kiszorítására: a polgári múlt folytatására egyáltalán képes személyiségek ellehetlenítésére, gondolataik diszkreditálására, bármiféle további jelenlétük és hatásgyakorlásuk megakadályozására. Az „új” építése végső soron minden „régit” teljes irrelevanciájának, sőt egyenesen még fennálló esetleges jelenlétük káros mivoltának a kimondására s az ebből egy diktatúrában adódó politikai feladatok adminisztratív beteljesítésére épült (SZABÓ 1950; 1951).

b) Szovjet típusú gleichschaltolás

Felhasználható előzmények, saját tudományos hozadék híján – ami mindennél nyíltabban mutatja a szocializmus marxizmusának tudományidegenségét, közvetlenül a politikai-ideológiai megfontolásoktól való motiváltságát – a saját elmélet építése mindenekelőtt a szovjet irodalom gyarlóan nyers s teoretikus értelemben túlnyomórészt gyenge, kidolgozatlan és primitív (az egyébként nem túlságosan kiművelt, döntően didaktikus egyszerűségű egykori cári orosz tankönyvek és tanszegédleti összefoglalások bolsevik „meghaladásából” született) termékeinek, főként brosúraszerű harci aktuáinak fordításával indult. A politikai egyeduralom támogatásával a Sztálin-epigonizmus (pontosabban: a szovjet Sztálin-epigonizmus magyar utó-epigonizmusa) hamarosan

¹ A matematikus Alexits Györgytől és Fenyő Istvántól, avagy a történész Hanák Pétertől egészen az akkoriban sokak által szintén okkal rettegett Szűcs Jenőig.

pártpolitikai és egyben világnézeti kiállással: a szocialista forradalmiság vállalásával azonosult (jellegzetesen pl. Vas 1956).

c) *Múlttagadás, kettős hatással*

A szocializmus magyarországi marxista jogelméletének sorsát már indulásában úgyszólván döntő, specifikus, jelen formájában csak nálunk ismert módon meghatározta egy olyan mű, amely a diktatórikus átalakulás idején évek során keresztül készülve, hivatalos egyetemi és akadémiai viták (lásd: VARGA 2004) rendezésével politikai funkciója java részét már menet közben betöltve, évtizedekre szóló érvennyel lezárta a múltat – értékeit legázolva s elutasítva visszadobta egy károsként elpusztított előtörténet lomtárába, saját mérföldközszerű szerepének kiemelésével viszont Kossuth-díjat (az új berendezkedésben jogászai teljesítményként először hangsúlyos hivatalos állami elismerést) szereve szerzőjének. Szabó Imre első, immár a leninizmus-sztálinizmus stílusjegyeit is felmutató marxista művéről van szó (SZABÓ 1955), mely – szerzői elhatározásból, saját jogfilozófiai talentuma felcsillantásának szándékától is vezérelten – voltaképpen tetemrakást épített elődeiből, hogy magát jelképesen a visszatekintés aktusától sem beszennyezve „tülléphessen”, a szovjet ideológiai harc lényegéhez híven meghallgatatlanul s megértetlenül is „meghaladhasson”. Paradoxikus utóhatás, amit a szerző nem érzékelt, és bizonyosan éppen nem szándékosan idézett elő, hogy miközben műve ideologikus hatásaként e múltba alig temetetlenül, úgyszólván élőként lökött tetem, a jogi teoretizálás polgári múltja és Magyarországnak a szakmában máig ismertséget szerző öröksége valóban sokáig majd vállalkozhatatlan lesz, hagyományként is megszakad – nos, jelenvalóként mindez mégis beépül a hazai formálódó marxizáló jogelméleti gondolkodás hátterébe, mintegy pszichoanalitikai értelemben megbúvó és rejtetten is mértéket s ösztönzést biztosító mögöttes tudatába. Mintha hosszú távon s kerülő utakon a szerző politikai-ideológiai szolgáló vállalkozását a saját személyes múltjából megőrzött tudományosságigénye valamelyest mégis keresztelte volna: az a körülmény, hogy valóban széles körű kutatómunkával valóban részletekbe hatóan monografizálta tárgyát, nemcsak – szándékoltan – *pars et totus* kilökte a hivatalos gondolhatóság kosarából, de mindeközben – szándékoltanul – mégis korábról nem ismert teljességgel felcsillantotta, problémaként összegyűjtve s láthatóvá téve problémagazdagságát. S ezzel, bármennyire is kízóan, mégis felidézte feloldatlanságát, megválaszolatlanságát, amellyel, bár halálra ítélten és kivégzetten, ez mégis visszamaradt a szakmában, s kimondatlanul és megemésztetlenül bár, de egyfajta alternatíva tényével és kínálatával mindvégig változatlanul ott kísértett – szemben a politikai töltetű, szovjetizált újprimitív egyszempontúsággal.²

Az új teoretizálásban politikai-ideológiai szerepbetöltése jegyeként egyszersmind a kanonizált deklaráció is már kész formában megjelent. Mert új harcosai gyorsan elsa-
jított s kíméletlenül érvényesített krédója jegyében nem fáradtsággal végigszenvedett

² Említésre érdemes, hogy Szegvári Katalin fiatalkori opuszként kéziratban maradt monografikus dolgozata Somló Bódogról (SZEKVÁRI 1952–1953) nem idézett fel semmiféle ilyen ambivalenciát: erőteljes (noha a maga módján szintén átpolitizált) történetkritikai módszerével nemcsak elméletileg igényesen összegezte, de sikerrel le is tudta zárni a tárgyalt életművet. Ugyancsak figyelemre érdemes Kulcsár Kálmán korai programmatikus kifejítése, mely élesen zárt ugyan a múlt felé, módszeres kritikájában folytathatónak bizonyult (KULCSÁR 1955) csakúgy, mint Peschka Vilmos hézagpótló monografikus áttekintése (PESCHKA 1959).

töprengések legfeljebb ideiglenes megnyugvási pontja itt már az éppen és legfeljebb elérhető és kimondható igazság, hanem pontosan úgy forradalmi társadalom(át)alakító akció (legfeljebb gondolatrendészeti), mint bármely revolucionér magatartási minta utasításos kitézése. Vagyis egyszerre egyoldalú, hierarchikus, visszavonásig érvényes és kétségbevonhatatlan, mindenre kizáró erővel hivatalos és eleve elrendelt, ezzel pedig bármiféle kételyt, kibúvást, eltérést eleve parancsmegtagadásként, áru-lásként vagy szabotázs-ként megtorló. Nos, elvi igényként úgyszólván a korszak végéig tartóan él e parancsstruktúrájú dogmatikus magatartás, bár az idők múltán nyilván egyre kevésbé lesz már kikényszeríthető. Mindenesetre addig, ameddig virulens, ez az, ami bármiféle valóban tudományos vita, nyílt esélyű együttgondolkodás lehetőségét eleve kirekeszti. És a dolgok ironiája folytán az, akit személyében teljesen, véglegesen, visszavonhatatlanul és a tragikum jegyeit is magán hordozóan tönkretesz, nem lesz más, mint éppen eredendő hordozója, a jogi gondolkodásban első számú magyarországi alkalmazója.³

Nos, ez az a közeg, amelyen és amelyre közel egy évtized teljes jogi gondolkodása – s benne a jelenben követést parancsoló mintákról történő (bár valamelyes kritikái távolságot gyakran megőrző) számadás (pl. PÉTERI 1958) – felépül, és amelybe minden, ami elmúlt, a visszahozhatatlan, hiszen hivatalosan elutasított polgári múlt darabjaként – nálunk leginkább szembeűnően a jog kontinuitásáról (lásd pl. „Vita a jog és jogtudomány »viszonylag állandó elemeinek« problémájáról”), az alap és felépítmény viszonyáról, a kodifikáció „időszerű” kérdéseiről, majd mindezek hamis dilemmáiba később is visszahúzóan a jogi akarat osztálytartalmáról (SZOTÁCZKI 1959; 1962) folytatott viták fő stratégiái irányaként – bele- és visszarekesztetik.

d) „Szocialista törvényesség”, a meghaladásra ítélt (nyugat-európai) polgári (progresszív) múlt bolsevik emlékeiből merítve

Szabó Imrének mindenekelőtt *A jogszabályok értelmezéséről* megjelent nagy ívű monográfiája (SZABÓ 1960) írja körül *pars pro toto* Visinszkij politikai sztálinizmusának jogi felépítményi kívánalomrendszerét – kellően érzékenyen, hiszen egy részproblematika tükrében kifejtetten, de éppen tárgyának köszönhetően kézenfekvő társadalomtudományi, nyelvtudományi, logikai kapcsolódásai révén meglehetősen specifikáltan. A szerző személyes meggyőződéseként kifejezetten, egyszersmind az egész közép- és kelet-európai marxizmus közös jegyeként építi rá a XIX. század derekán Nyugat-Európában kifejlesztett törvényi pozitívizmusra a szocialista törvényesség doktrínáját, olyan megközelítésben és teoretikus alapozással, amellyel évtizedekre megmerevíti és kizárólagosítja majd elméleti jogi gondolkodásunkban a marxizmusnak még a XIX. század első feléből hozott tudományfilozófiai és tudomány-módszertani előfeltevéseit.

³ Mindez, mint egyfajta kinyilatkoztató stílus, Szabó Imre személyiségi jegyévé vált: így is halt meg, megözvegyülten, betegen, magára maradtan, ám immár végleg egyoldalú kommunikációhoz szokottan — szemben a hasonló indíttatású és korú Viktor Knapp végső soron szerencsés szerencsétlenségével, aki még meglehetősen idejekorán, az 1968-as prágai tavasz elkötelezettjeként kegyvesztetté vált, igazgatói pozícióját s hatalmát egyaránt elveszítette, ám még időben visszaszokhatott a köznapi lények közönséges beszélgetéséhez. Magam is – noha nemzetközi értekezletek szakmai nyilvánossága előtt nem egyszer igencsak kritikus hangvételt ütöttem meg vele szemben – úgyszólván ifjú barátjává, csaknem bizalmas beszélgetőtársá s lehettem akár az Európai Egyetemi Intézet (Fiesole/Firenze) Werner Maihofer elnök által kezdeményezett kerekasztal-beszélgetéseim, akár élete vége felé, a Safranyk Egyetemen (Košice) történt díszdoktorrá avatásán.

e) A tudományos kibontakozás csíráinak keresése

Búvópatakként, jegyzetforma mögé bújva, csekély példányszámban (s utóbb nem ismétlendőként elsorvasztva) mégis megjelent egy ideiglenes összegzési kísérlet, voltaképpen az 1956-os felkelést megelőző és követő megingásokat kihasználva s az adódó igazodási lehetőségekbe belesimulva, mely általános összegzésében mind elméletileg, mind pedig a jelenkori polgári áramlatok érdemi kritikai reflexióval megkísérelt tárgyyszerű elemzésével ritka tiszta pillanatot sejtetett a jogelmélet magyar történetében. Egy Szabó tekintélyével fedezett sokszerzős budapesti tankönyvpótló jegyzetről (ANTALFFY et al. 1957) van szó, melyben a doktriner hivatalosság beérkezettjein túl úgyszólván a teljes fiatal tanítványi kör is elkötelezhette magát – anélkül, hogy a neki-buzdulás ezen utóbb mitikus emlékké váló kísérletének esély adatott volna a megszi-lárdulásra.

3. INTÉZMÉNYESEDÉS ENYHÜLÉSSSEL (AZ 1960-AS ÉVEKTŐL KEZDŐDŐEN)

a) Az epigonizmus tudományeszményé válása

Az akadémiai – az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében közvetlenül Szabó akadémikus igazgatótól felügyelten végzett – kutatások viszonylagos igényessége, bár-mely csökkentetten is, de határozottan tudományos eszménytől formáltsága azonban úgyszólván mindvégig valamiféle elefántcsonttoronyhoz hasonló, védett, kivételes zárvány marad, mely nem érvényesül az egyetemeken.⁴ A szabói generációhoz közel álló korosztály (Vas Tibor, Feri Sándor, Antalffy György, Halász Pál) csakúgy, mint az utóbbi két aktív tanszékvezető közvetlen tanítványi és utódköre (Szegeden Pap Ignác, akinek tán bibliográfia-kiadása /NAGY 1980/ a voltaképpeni maradandó érték, Pécsen pedig Szotáczi Mihály, aki kétségkívül jelen volt ugyan, alakította is jogi gondolkodásunkat itthon és főként a szocialista külföldön egyaránt /pl. SZOTÁCZI 1970/, azonban – gyakran előrevivő, olykor egyenesen provokatív kérdésfeltevéseinek ellenére – a marxizmus erőltetett dogmatikájában hagyta elsorvadni problematikáit s megoldási kísérleteit egyaránt) nem jutott túl az epigonizmuson: és ez eszmetörténetileg nyilván természetlenné, egyértelműen zsákutcának bizonyult.

A fővárosi és vidéki egyetemek jogi karain pártmunkásságból kinőtt vagy azzal ösz-szefonódott hivatalos jogelmélet így tankönyvi szinten és irodalmi terméként egyaránt nyomasztóan túlsúlyos jelenlétével egészében diszkreditálta a szakmát, ideológiai gyakorlatként elidegenítő lett; ámde azon kívül, hogy saját rítusszerű önmegerősítésein túl nem hatott, nem is vált veszélyessé. Művelői tanaik agresszív kiterjesztésében nem gondolkodtak: megelégedve saját hűségük rendíthetetlen bizonyítására ellenében karrierjük helyi biztosításával, békés egymás mellett élésben joviálisan vették tudomásul mind az általuk is rettegve tisztelt, tekintélyében (s pártkapcsolati, tudományos, egye-

⁴ Legendaszerű emlékké válik az akadémiai s az egyetemi tudományművelés közt áthatolhatatlannak bizonyuló szakadék, amikor tudományos minősítési vagy egyszerű publikációs ügyekben Szabó saját tanítványai-val (pl. Peschkával) kezdi el konzultálni az egyetemieket (pl. Halász Pált), akik bizonyára máshoz szokot-tan személyes támadatásként élik meg a „résztétlen” – azaz a tudományosság kívánalmait kendőzés nélkül érvényesítő – kritikai reflexiót.

temi vezetői pozíciójában) megkérdőjelezhetetlen Szabó óvatos tudományos előrehaladását, mind pedig az akadémiai tanítványi kör Szabó tekintélyével fedezett akár eseti kilengéseit s folyvást megújuló faltágítását.

Mindenekelőtt jogpolitikai értelemben azonban megindul már a szocializmus elfogadásán belül a jogelméletből a gyakorlati jogélet demokratizálására, gazdasági hatékonyságnövelésére, egészében humanizálására felhasználható lehetséges ösztönzések aktiválása (elsőként SAMU 1967; 1975).

b) Sztálinizmus, kritikai önperspektívában

A korszakot majd végigkísérő dogmatikus sarokpontokat ekkoriban – nem ritkán támogató háttérrel (pl. PÉTERI 1962) – megfogalmazó Szabó ebben az időben született műveinek mindegyikében (SZABÓ 1963a; 1964; 1967) egyre erőteljesebben finom elhatárolódást kísérel meg Visinszkijtől. Igénybejelentésével a „szocialista normativizmus” túllépését ígéri, sőt ennek megvalósítására – életében elsőként egy önálló jogfilozófiai rendszeres gondolat gyakorlatba ültetésére – szánja főművének remélt könyvét (SZABÓ 1971). Annak ellenére, hogy sikerül nyugati fordításokban is megjelentetnie, bizonyára maga is átérzi kudarcát: ugyan szakmai, de mégis csupán fogalmi játék marad – minden, ami szerepel benne, valami másnak tükrözése, mintegy a „tartalomnak a formája”, követve a marxizmus dogmatikai előfeltevésekké lett levezetési csatornáit, ami kérdésfeltevéseivel éppen ott áll meg, ahol tényleg a jogról kellene szólni, saját összefüggéseit kibontani. Később így már erre sem tér vissza, újabb problematikákba sem fog. Pusztán újrástilizálásban kimerülve s dogmatikusan megcsontosodva hamarosan még egymásra következő – teoretikus mélységben egyre inkább kiüresedő – könyvek és egyéb írások sorában fogalmazza meg ismételten a szocializmus jogának tanait, immár csupán általános apologetikát gyakorolva, esetenként eljutva még a bolsevik forradalmi idők ún. forradalmi jogszolgáltatásának, vagyis a gyakorlati jogtagadásnak is közvetett teoretikus – jogi! – igazolásáig (SZABÓ 1969). Ezzel párhuzamosan remarxizálásaival régi, ifjúkori énjének baloldali szárnyalását időskori megmerevüléssel ötvözve engedi szabaddá, miközben ismételten kinyilvánított igénye szerint a marxizmus elméleti-jogi reneszánsza felvállalásának az úttörőjeként keresi annak további lehetőségét, hogy a marxianizmus retrográd restaurációját eredményező művét (SZABÓ 1976a) fordításokban az egész szocialista táborban szétsugározathassa.

Mindezzel egyidejűleg a tőle egyre határozottabban leváló, immár gondolkodásuk módszertani alapjaiban is magukat világosan megkülönböztethető eredeti tanítványi körből határozott igénybejelentések történnek arra, hogy a marxizáló jogi gondolkodást felszabadítsák a szocializmusnak a marxizmushoz mint filozófiai alaphoz képest esetleges, véletlenszerű (kimondatlanul is: a szovjet-orsz megvalósuláshoz, illetőleg az ázsiai politikai hagyományokba illő sztálini politikai keretbe illesztett), járulékos, közvetlenül politikai vagy ideologikus motivációjú ráakódásaitól s kényszereitől. Először megkísérlik felszabadítani attól, hogy egy gyakorlati jogpolitika egyszerű irányítójává zülljön (a teoretizálás hozadékát praktikus hatáslehetőségektől téve függővé, pl. PESCHKA 1964), majd különbséget vonnak a marxizmus mint elméleti-módszertani lehetőség és a szocializmus mint politikai tény és ideologikus várakozás között, hogy az előbbi az utóbbi nem teoretikus megfontolásaitól szabadulhasson és szabadíthasson (mindenekelőtt PESCHKA 1968).

c) A tanítványok irányzatosító bomlasztása

A Szabó egykori egyetemi tanítványi köréből (Kulcsár és Peschka) kikerülten, illetőleg Vas Tibornak a saját akadémiai intézeti, majd egyetemi tanszéki gárdájából fogadottan (Péteri, Samu és Sztodolnik) felnövekvő, csaknem egy generációnyi idővel fiatalabb nemzedék hamarosan saját önálló hangját kezdi el már hallatni, vállalva saját ízlését, problémaérzékenységét, s mindenekelőtt a teoretikus önállósodás akkoriban ideológiailag felettebb kényes fordulatait. A korabeli marxizmus tudatosan és programszerűen felvállalt pluralizmusellenességében – melynek krédója szerint a tudományos igazság kizárólag egy és oszthatatlan lehet, s ezért bármiféle versengés, párhuzamosság, más irányban tett engedékenység vagy netalán belátás kizárólag politikai célzatú felforgató akciót szolgálhat csupán (amiért ennek már megkísérlése is kiiktatandó és megtorlandó) – bármely saját (tehát a kialakult kánontól eltérő) nézőpont megjelenítése, sőt teoretikusan hézagtelen igazolása, olykor egyenesen levezetése a közösként elismert forrásból, jelesül a marxizmus klasszikusainak autoritáti, kinyilatkoztatásként kezelt írásaiból, nos, ekkoriban mindez már önmagában izgalmat jelentett: intellektuális kihívást és ideologikus tettet, amely már kimondása folytán gyakorlati következményekkel járhat, olykor tervezhetetlen s egyben beláthatatlan elméleti (tehát közvetett hatásként: ideológiai) elmozdulásokat indítva el.

Két kreatív, irányzatteremtő, egykor kandidatúrára aspiráns jutott ebben legtovább, kijelölve egyszersmind a magyar jogelméleti fejlődés következő évtizedeinek magyarországi útját: Kulcsár Kálmán szociologizálása (KULCSÁR 1960; 1961) és Peschka Vilmos rendszeres alapokról építkező marxizáló jogbölcselete (PESCHKA 1960; 1965), amit kiegészített irányként is, érdeklődésként is intézeti, illetőleg tanszéki körből öröklött Péteri Zoltán axiologizmusa (PÉTERI 1966a; 1966b; 1978) és Sztodolnik László jogállamiság-kritikája (SZTODOLNIK 1963). Mivel a szovjet világbirodalom monolitikus tömb volt, amelyben változó mértékben s egyenlőtlenül jelenhettek meg csupán – (kül)politikai (Jugoszlávia, majd Albánia és Románia), illetőleg ideológiai (Jugoszlávia és részben Lengyelország) téren – divergenciák, ezen irányzattá növekvő kutatási területek saját útjuk bejárásával fontos tényezőkké váltak a jogtudományi gondolkodás nemzetközi alakulásában, belülről kifejlődött lehetőségként diverzifikálva a szocialista jogtudományt. Hiszen az előbbi elsőként, valóban megértésre és kritikai feldolgozásra vállalkozva, a marxizmus alapjaihoz visszaépítve intézményesítette itthon, majd hatásként az ortodoxia központjaiban (Moszkvában, Szófiában és Bukarestben) is egyszemélyes vállalkozásával a jogszociológiát, az utóbbi pedig fogalmi-analitikus pozitívizmusával körbejárva a marxizmus lehetséges jogfilozófiájának relevánsként kínálkozó topikáit, végső soron lépésről lépésre felépített egy önérvényű marxianus ortodoxiát a klasszikus német filozófiai gyökereiből levezetett marxizmusból, kritikai reflexiókkal egyidejűleg a kortársi, főként német nyelvű nemzetközi monografikus irodalom számos jeles polgári terméke, iránya és iskolája irányában.

Ezen a talajon épülhettek az akadémiai tudományművelés következő generációs rétegében különféle további kezdeményezések, mindenekelőtt a kritikai helyzetfelmérés, módszertani tisztázás, ontológiai rekonstrukciós kísérlet, valamint a jog, a nyelv és a logika rendszerszerű összefüggésének a magyarázata (VARGA 1967; 1970; 1979b; 1979c; 1971; 1976) terén.

d) *Komparatizmus: nemzetközi szintén a szocialista jognak önálló típusá avatásával történő legitimáló befogadtatása, hazai porondon viszont a jognak mint önálló tudományos ismerettárgynak a rehabilitációját jelentő professzionalizálása*

Következményeiben hasonlóképpen nagyhatású tett volt a jogösszehasonlítás újraintézményesítése⁵ – bár ez inkább pusztán újraideologizálást kívánt, semmint az alapoktól indító újraépítést (mint a jogszociológia vagy a filozofikus jogművelés esetében), és inkább szervezeti-szervezési lépésekkel valósult meg (semmint teoretikus építkezéssel). Mihelyst ugyanis Szabó tudománypolitikai elhatározása a három tételes jogi (államjogi, polgári és büntetőjogi) s a jogelméleti és nemzetközi jogi osztály mellett önálló jogösszehasonlító osztályt hozott létre Péteri vezetésével, s ezzel a pártállam tudományos szolgálatára hivatott (és a szovjet és a népi demokratikus jogrendszerek teljes körére kiterjedő, de a vezető „tőkés” jogrendszereket is felölelő) dokumentációs munka kiegészült összehasonlító jogforrás-összeállításokkal és monografikus feldolgozásokkal, Szabó közös irányú módszertani újramegalapozása és sokágú tudomány-szervezői kezdeményezése hamarosan a szocialista tábor egészét átható mozgalmat eredményezett, mely közvetlen szándéka s járulékos hatása szerint egyaránt a szocialista jognak a jogcsaládok egyenjogú tagjaként történő nemzetközi elismertetését célozta. E fáradozást teljes siker koronázta – olyannyira, hogy ez immár kikezdehetlenné tette a szocializmus saját jogának a sajátos ideológiáját is. Hiszen a „marxista jogfelfogás”, ami eddig akár pervertált ideológiaként joggal a *limine* elutasítható volt (pl. KELSEN 1955, LAPENNA 1964, STOYANOVITCH 1965), most, a hidegháborúnak langyos koegzisztenciává degenerálódásával már a saját jogán fennálló s ezért adott kutatási tárgyként pusztán tudomásul veendő, természetszerű szociális jelenséggé, egy létjogában is egyre növekvően elismert jogi berendezkedés teoretikus építményévé, „a szocialista jog elméletévé” változott.⁶

Ugyanakkor tudományosan aligha alábecsülhetően jelentőségteljes fejlemény, hogy járulékos hatásában mindez a jog professzionalizálódását eredményezte az összehasonlításnak kutatási módszerként való széles körű, úgyszólván kötelező előfeltételül szolgáló elterjedése okán, hiszen ettől kezdve a nemzeti problematika máris – első körben – szocialista kontextusban és perspektívában, majd – második körben – a jelenkori egyéb („kapitalista; tőkés; imperialista”) megoldásokkal szembesítetten jelent meg úgyszólván minden ezután létrejövő jogtudományi monográfiában (beleértve a kandidátusi s doktori értekezéseket is), amit – harmadik körben – gyakran kiegészített egy történelmi fejlődési íveket felrajzoló „historikus” komparativizmus (vagy esetleg egyenesen megalapozta azt).

Nemigen kínálkozik válasz arra, hogy néhány valóban nagy formátumú és nemzetközi visszhangot méltán és máig ívelően kiváltó történelmi-összehasonlító monográfián (mindenekelőtt EÖRSI 1975 és VARGA 1979a), valamint kézikönyvszerű összefoglaláson (pl. EÖRSI 1974) túl e valóban megújító, fundáló és jó időben született kezdeménye-

⁵ Az első írás e tárgyban – előként csupán egyetlen térségbeli hivatkozással (BYSTRICKÝ 1962) – SZABÓ 1963b, majd EÖRSI 1964, következőként pedig VARGA 1966. Ebben hoz létre önálló s nemzetköziesedő saját irányú Péteri tudományos munkásságának ez az ága (PÉTERI 1968a; 1970). Szerkesztésében 1966-tól állandósulnak az összehasonlító jogi világkongresszusokon belső magyar jogi problematikát bemutató nemzeti referátumok kötetei, elsőként már *Études en droit comparé / Essays in Comparative Law* címmel.

⁶ Ugyanúgy, mint a kontinentális vagy az angolszász jog elméletei. Lásd pl. SZABÓ 1976b.

zés miért nem vezetett további „nagyelmélet”-alkotásra alkalmas tudományos teljesítményhez – hacsak nem arra gondolunk, hogy a jogtudományokban e kezdeményezés visszhangja egyszerűen csekélyebbnek bizonyult a tételes jogi dogmatikai látásmód hatásánál, annak saját és szintén sikeres önérvényesítése okán (kivétel pl. Asztalos nagyszerű munkája /ASZTALOS 1987/).

e) A polgári jogfilozófia mint versenytárs (újra)felfedezése

Abban az időszakban és azon körülmények között, amikor az ún. antimarxizmus elleni ideológiai harc még mindig elsődlegességet élvez a társadalomtudományok művelése iránt támasztott várakozások sorában,⁷ s amikor a tudományos igazság oszthatatlanságára hivatkozva politikai döntéssel nyilvánítják ki a marxizmus egységét – tehát akár belső irányok kifejlését és közöttük bármiféle vitát s versengést eleve kiiktató hivatalosságát –, egyes tanulmányok nyomán megjelenik egy olyan, a magyar jogelméleti tudományosságot gyakorlatilag egybefogó kötet, a *Kritikai tanulmányok* (SZABÓ 1963c), amelyik – az eszmei harc köntösébe bújtatottan ugyan – nemcsak önálló elemzési tárggyá teszi, de kritikai reflexióival hallgatólagosan mégis önálló értékhozóként rehabilitálja és saját problematikáiba visszaágyazza a polgári jogi gondolkodásra jellemző kérdésfeltevések és válaszok lenyűgöző panorámát nyújtó teljes gazdagságát. Nemcsak monografikus kutatás (PESCHKA 1972) s ennek bokrában írások sora (PESCHKA 1975, KULCSÁR 1978) célozza immár mindenekelőtt a II. világháború utáni időszak, vagyis a politikai okokból nálunk diszkontinuussá tett kortárs polgári jogi gondolkodás örökségét, de – egyedülállóan az egész szocialista táborban – megjelennek maguk a szövegek is, csonkítatlanul s kommentár nélkül, saját jogukon, mint a jogról szóló tudományos reflexió természetszerű képviselői (VARGA 1977; 1981b).⁸

(Megjegyzésre érdemes, hogy e közben – ironikusan – az „új” tanítványok eszmei „atyái”, ha kéziratban maradóan, bár egyébként az új idők politikumát hiteles baloldali múltjukból adódóan teljes mértékben vállalóan, mégis a magától értetődés büszkeségével vállalják a polgári múlt egykori szakmai – mindenekelőtt technikákban megbújó – gondolati értékeit.)⁹

⁷ Még az 1960-as évtized második felében, a Magyar Tudományos Akadémián is oly erővel tud dühöngeni a társadalomtudományokat kizárólag az „osztályharc” optikájából értékelő szemlélet, hogy Szigeti József, a Filozófiai Intézet akkori igazgatója (hamarosan akadémiai tagsággal jutalmazott) követelésére például elnöklété mellett összakadémiai bizottságot állítanak fel – úgymond – az antimarxista jelenségek elleni harc koordinálására. Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének nevében Szabó igazgató, a Szovjet Tudományos Akadémia ez idő szerint egyetlen (!) jogász tagja, aki pedig mindvégig a tudományosságot részesítette előnyben bármiféle buzgalomtól vezérelt vagy gondolatrendőrségi velleitású kontrollgyakorlási kísérletekkel szemben, oly módon védte ki e nemtelennek tetsző támadást, hogy feltűnően alacsony rangban éppen velem, pályakezdő tudományos gyakornokkal képviseltette magát intézetigazgatók, akadémikusok megfélemlített körében, kizárólagos feladatumul róva azt, hogy csakis a polgári irányzatok feldolgozása körében az intézetben egyébként zajló elméleti munkáról számolhatok be e démonizált küzdelem ürügyén (vö. VARGA 1968).

⁸ Jellegetes jegye ezen indítás tudatosságának a Szabó igazgatótól tudatosan megtervezett program keretében az 1960-as évek derekán az *Állam- és Jogtudomány*, majd az 1960-as évek végén a helyettesétől, Kovács Istvántól kezdeményezetten (az MTI akkoriban felvállalt elvi-tudományos hírszolgálati funkcióján belül) beindított *Jogi Tudósító* hasábjain az intézeti kutatói állományra nézve kötelező penzumként nemzetközi irodalmi szemlék formájában közzéteendő annotációk rendszeres intézményesítése, ami valóságos hivatást elégitve ki, egyre tovább bővült önkéntes egyetemi és külső közreműködőkkel egyaránt. Csupán a jelen szerző ilyen irányú termése (rész)képviseletében lásd VARGA 1994.

⁹ Lásd pl. több elemében ma is előremutatónak tekinthetően, különösen deontikus logikái és fikciótani megalapozást vállaló részeiben HALÁSZ 1957.

f) A „szocialista világtábor” kereteiben irányító közvetítő szerepvállalás

Erőteljesen kifejlődik a hangsúlyos marad az a kommunikációs partneri szerep, amit – az *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae* mint idegen nyelvű reprezentatív periodikum 1958-ban történő indításán és az ekkorra már könyvtárvivá duzzadó idegen nyelvű monográfiák és összehasonlító jogi nemzeti referátumok folyamatos gondozásán túl – egyfelől a merev szovjet és keletnémet, valamint balkáni, másfelől a közép-európai tömb irányában (egszersz mind kapcsolatépítő kezdeményezéssel a politikai „különutas” szerepét játszó Jugoszlávia felé) vállal fel hazai akadémiai jogelméletünk, olyan szervezéssel, amelyik a szocialista jogelmélet különféle irányainak nemzetközi összefogással történő pártolását tűzi célul maga elé (pl. PÉTERI 1968b).

4. BOMLÁS (AZ 1980-AS ÉVEKBEN)

a) A marxizmus újraalapozási kísérlete

Szabó ontologizálása, mint láttuk már, a „marxizmus reneszánszának” igényével az eredeti forrásokhoz való visszatérést célozta, aminek utóbb önálló kifejtést is szentelt (SZABÓ 1976a). Mégis, a dolgok iróniája folytán eredeti szándékával szembe futva – és görcsös elvi kritériumszabó ragaszkodásaival¹⁰ végül saját hiteltelenedéséhez érkeve – paradoxikusan azt érte csupán el, hogy önmagát is pusztá irányzattá lefokozva minden egyéb („polgári”) megközelítéssel szemben önmagát (számára hátrányosan, mert politikai-ideológiai diktatúrában szokatlanul) szintén versenyhelyzetbe helyezte.

A marxizmus hegemoniájának megőrzése ezzel – olykori tisztázó kísérletek ellenére (pl. PESCHKA 1980b) – pusztá látszattá, verbális kifejezésmóddá fokozódott le.

b) Konkurens irányzatok kizárólagosodása

Peschka egyre inkább kortárs nyugati irányokkal polemizáló fogalmi-analitikus pozitívizmusa (PESCHKA 1979; 1980a; 1988), Kulcsár modernizáció-központúvá váló szociologizmusa (forrásvidékei tudományos és ideologikus előfeltevéseinek, tehát az amerikai, japán, indiai problémaérzékenység számottevő mélységű megőrzésével) (KULCSÁR 1989); mások részéről pedig egy funkcióközpontú összehasonlító-történeti intézményrekonstruáló elméletépítés és nyílt episztémó-ontologizálás (VARGA 1979a; 1981a), szociológiai nagyelmélet-építő törekvés, avagy jogtani és szociológiai irányú marxizálás és módszertani reflexió (SAJÓ 1978; 1986; 1983), avagy változatlan axiológikus igénybejelentés (PÉTERI 1989) egyaránt – bár a marxizmust nyíltan éppen nem tagadva – széles spektrumú nyitott tereppé alakítják az elméleti jogi gondolkodást.

¹⁰ Leginkább *A burzsoá állam- és jogbölcsélet Magyarországon* negyed század múltán „második, javított” újrakiadása tényével és főként védhetetlenül merev, csaknem oktanul provokatív előszavával.

c) A polgári jogfilozófia társává válása

A II. világháború utáni rövid életű koalíciós időszak végeztével a nyugat-európai és atlanti jogi gondolkodással való diskurzus megszakadásának gyakorlati hatálytalánítását eredményezi nemcsak az ennek irányait képviselő alapvető írásoknak a magyar nyelvű irodalomba saját jogukon történő bevezetése (VARGA 1977 és 1981b kezdeményezésén túl még SAJÓ 1979), de ennek elismertté tételével egyfajta *úzus*-teremtés,¹¹ majd a kritikai-adaptatív reflexiók megindulása is.¹² Ez már alapot képez – hiszen Szabó támogatásával ment végbe – az eddig teljesen zárt jogtudományi gondolkodás túrérszárának fokozatos kitágításával, majd egyszerű meghaladásával saját nemzeti múltunk differenciáltabb felidézésére is,¹³ párhuzamosan eredeti, netalán kéziratban maradt szövegei (újra)kiadásának gondozásával (KELSEN 1988; HORVÁTH 1993; SZABÓ J. 1993).

d) A hazai jogelmélet önálló nemzeti korpuszá válása

Egészében mindezzel a bezárultság hosszú évtizedei után ismételten olyan nemzetközileg is számon tartott műhelyé, pezsgő szellemi életről tanúskodó teljesítménnyé válik a magyar jogelmélet, hogy immár nemcsak tudományági szintetizáló összefoglalásra vállalkozik¹⁴, de – több mint fél évszázad eltelte, az 1920-as évek óta ismét – újból külföldről érkeznek ösztönzések egy összegző bemutatásra, amelyben a politikus semmitmondás már hamarosan átadhatja helyét saját dilemmáink nyilvánosság előtti megvitatásának, önkritikus értékelési kísérleteknek (PESCHKA 1971; VARGA 1986). Nemcsak három nyelven hozzáférhetővé válik a bibliográfiai rögzítése e teljesítménynek (NAGY 1980), de nemzetközi referálásban immár folyamatosan megjelennek annotatív beszámolók a mindenkori legújabb fejleményekről.¹⁵

e) Kiegyensúlyozó gyakorlati felhasználás

Mihelyt a jogelmélet megtalálta helyét és alap kutatási szinten körbejárhatta meghatározó tematikáit, önmagát vállalva – s benne gyakorlati orientációját, így egyszersmind közös gondolkodást is kezdeményezhetve egyéb diszciplínákkal – kifejlődnek az alkalmazott kutatások. Most már, az ideológiai kötöttségek lazulásával nyíltan gyakorlati feladat az adott keretek közt egyensúlyozó fejlesztés – mindenekelött annak lehetőségeit keresve, hogy az adott normatív szöveghagyaték alapján a politikai keretek tágitásával miként formálható egy élhető (immár társadalom- s benne emberközpon-

¹¹ A Varga Csaba szerkesztette „Jogfilozófiák” sorozat fordításköteteivel.

¹² Pl. Pokol Béla Luhmann-kutatásai.

¹³ Samu Mihály, Zsidai Ágnes, Paczolay Péter, Szabadfalvi József, H. Szilágyi István tanulmányai elsősorban Moór Gyula, Horváth Barna és Bibó István jogbölcseleti és jogszociológiai munkásságáról.

¹⁴ Monumentumszerű emlékműve ennek a szövegműveiben valóban előremutató, teoretikus keretben vitás és vitatható nézőpontokat egyaránt vállaló *Állam- és Jogtudományi Enciklopédia* (SZABÓ 1980).

¹⁵ A *Current Legal Theory* (Leuven) alapító szerkesztőbizottsági tagjaként Varga a kezdetektől végig (1983–1998) részt vett a magyar elméleti jogi irodalom bibliografikus és analitikus feldolgozásában, alkalmanként tekintélyes számú magyar tanulmány angol nyelvű absztraktálásában.

tú) jogpolitika; ennek tudatos felhasználása miként bábáskodhat a jog autonómiájának s presztízsének megóvásán; és milyen várakozásokat formálhat a gyakorlati joggal s jogérvényesüléssel szemben a jogtudomány (SAMU 1986).

Mindennek alapkérdése, előfeltétele a társadalmi változások elhatározásával egy modernizációs stratégia kidolgozása, olyan módon és lebontással azonban, hogy jogi vetületében ne diszkreditálja a jogot rendszerstabilizáló pótcselekvésbe fojtottan, de ne is kettőzze meg a jog normatív állományát előrerohanva, hanem minden egymásra épülő változás megszakítatlanul szervesülhessék magában a modernizációs folyamatban (KULCSÁR 1989; SAJÓ 1980; 1988).

5. VÉGJÁTÉK (AZ 1990-ES ÉVEKBEN)

A szocializmus politikai rendszerének megrendülésével a hivatalos ideológia szerepét betöltő marxizmus példátlanul gyors hanyatláson megy keresztül. Az ideológiai várakozások s a politikai imperatívuszok mögött álló kényszerlehetőségek már korábban meggyengültek, most azonban a rendszerváltoztató szándék egy teljességében természetes, pusztán kor- és teljesítményfüggő generációváltással (a politikai fordulat nézőpontjából tekintve: véletlenszerűen) találkozik össze. Idős korához elérkezvén, egyre inkább tiszteletbeli funkciókba visszaszorult Szabó, az eddigi meghatározó személyiség már jobbára fáradt utánlövésekre képes csupán. Egykori közvetlen tanítványi köre érett, egyenesen életművüket megkoronázó szintézisek közzétételéhez érkezik el; mindez azonban az életkor függvényében már előrevetíti egy majdani visszavonulás szándékát (PESCHKA 1993; KULCSÁR 1997). Természetszerű követelményként a múlt lezárása jegyében megfogalmazódik az összegző szintézis, s benne az elszámolás igénye (VARGA 1993), sőt a mérleg ideiglenes megvonására is kísérlet történik (POKOL 1992; SZILÁGYI 2000) – kellő távlat hiányában azonban mindez még leginkább csupán egy szimbolikus funkció betöltéséhez elégséges: jelesül ahhoz, hogy hangsúlyozza egy új indítás szükségét.

Ettől az időtől kezdve a megközelítések immár közösen vállalt pluralizmusában, az eszmék nyitottá vált s versengő piacán a marxizmus lényegében inkább egyfajta megtermékenyítő színként, módszertani vagy problémamegoldó érzékenységgel járul hozzá az egyébként valóban nyitottan zajló vitákhoz, jobbára mint egyike a vállalható megközelítéseknek a lehetőségek hosszú sorából.

Prognosztizálásba aligha szerencsés még az ezredfordulón éppen túlhaladtan belefognunk. Mégis, annyi bizonytalansággal elölreláthatónak tetszik, hogy a marxizmus kiegészítő szín marad a közeljövőben is. Sőt, várhatóan éppen megerősödik majd olyan elemeiben, amelyek – Robert Nisbet kifejezésével élve –, „a közösség keresésének” vágyától eltelve hagyományait a mai keresztény (és egyéb) humanista tendenciákat támogathatják. Már pedig ilyen továbbra is élő, mert megtermékenyítésre alkalmas fogalmiságként, problémaérzékenységgént, módszertani belátásként és értéktudatossággént a marxizmus saját XX. századi eszmetörténeti múltjából gondolhatunk mindenekelőtt a történetiség elvére, a társadalmi kondicionáltság gondolatára, a létezés konkrétsága módszertani fontosságának felismerésére, az elidegenedés-elméletre (a tárgyiasodás és eldologiasodás egymásra következő folyamatainak lehetséges végeredményeként), a kapitalizmus és a poszt-kapitalizmusok mint anyagi termelés- és fogyasztás-központú civilizációs felfogások immanens kritikájára, bármiféle pusztán

„ideologikus” létkonstrukció dekonstruálására, az ún. bennszülöttjogoknak anticolonialista elvi éllel való felvállalására, a hagyományos törődésre a harmadik világ sorsával, mindezekből következően pedig – végezetül, bár korántsem utolsósorban – mindenféle globalizmus elvi kritikájára.

II. NEMZETKÖZI KITEKINTÉSBEN

I. AZ ELŐZMÉNYEKHEZ

A Szovjetunióban a sztálini berendezkedést a jog területén 1938-ban intézményesítő hírhedt akadémiai jogtudományi intézeti össz-szövetségi „vita” lezajlása óta egyértelműen Visinszkij és normativista jogszemlélete uralkodott. Nemcsak az 1920-as években született különféle kezdeményezéseket fojtotta ez el (likvidáltatva képviselőként Sztucskát és Pasukaniszt egyaránt), de egyáltalán mindennemű (akár a civilista jogászoktól gondozott) rekodifikációs megújulást is kizárt. (Mint ismeretes, taktikai engedményként a Szovjetuniót meggyengülten ért háború elején az erőfeszítések fokozására Sztálin 1941-et követően számos látszatgesztushoz folyamodott a vallási és nemzeti érzület legalább időleges kielégítése terén, hogy hazafias ügyé tehesse a szovjet hon védelmét, ám egyszersmind szigorúan öröködött stratégiája változatlan-ságán azért, nehogy bármiféle engedmény átterjedhessen a szorosan vett ideológiai területekre.)

Ezzel ellentétben viszont a II. világháború utáni moszkovita hódítás előtt a Baltikumtól, Romániától és Bulgáriától indulóan nyugati irányban az egész közép- és kelet-európai térségben mindenütt vagy a német újkantianizmus (jellegzetesen a német kultúrterületeken, vagyis Magyarországgal kezdődően északi irányban), vagy a francia institucionális és szolidaritás-elmélet (jellegzetesen a frankofón Balkánon) helyi változatait művelték, ami néhol kiegészült – a maguk körében rendkívül nagy hatással s nemzetközi figyelmet kiváltva – például a Szentpétervárról Varsóba visszatelepült Leon Petrazycki és a sztálinizmus megerősödésével emigrációba vonuló orosz szociológusok (pl. Pitrim Sorokin és Georg Gurvitch, átmenetileg a letterszági Rigában meghúzódva, *Pravo i szud'* néven önálló orosz „emigrációs” jogtudományi folyóiratot is gondozva) pszichológizáló, illetőleg társadalomelmélet-építő hatásával.

Mindebben Budapest nem vált úgy központtá, mint ahogyan például Frantisek Weynek és folyóiratának köszönhetően Brünn az ún. bécsi pozitivisták iskola, vagyis a kelsen normativizmus nemzetközileg számon tartott másodhegedűse lett; mindazonáltal a lengyel Petrazycki varsói iskolateremtése mellett Magyarországon mindenekelőtt Budapest és Szeged szintén egyenértékű partnerré küzdötte fel magát. Moór és Horváth, mint láttuk már, egyaránt alkotó erejük teljében élték meg a világháború végét: Moór a beérkezetttség, az elismertség csúcsán, Horváth pedig annak határán, hogy már egyébként nemzetközi ismertséget eredményező jogszociológiai érdeklődése, szinoptikus látásmódja s processuális megközelítése egyfajta teoretikus szintézisben öltön testet. Mindketten rendelkeztek tanítványokkal, mi több, Horváth, a fiatalabb egyenesen iskolával, melyben a szegediek mindegyike a maga útját járta (a normativizmus bírálatától a tudományfilozófiai és mélylélektani újraértelmezésekig); sőt, Moór és Horváth esetleges egymás közötti s jobbára személyes okoknak betudható feszültségei sem jelentkezhetek szerencsére a külvilág számára másként, mint két

szolid, folyvást továbbépülő s ezért egymásnak is szembefeszülő termékeny irány természetes igénybejelentéseként.

Szervező központtá mégsem válhatott Magyarország a térségben. Elsődlegesen talán nem is azért, mert a kisantant teremtett volna valamiféle izoláló animozitást vagy bizalomhiányt; végső fokon azonban valószínűleg mégis azzal magyarázhatóan, hogy e politikailag fojtogató légkörben a magyar kitörés kizárólag Rómán, Münchenen, Berlinen és Bécsen keresztül vezethetett tovább. Következésképpen inkább jeles jogbölcse-lőink kezdeményezték jelenlétüket délen, avagy nyugati vagy észak-nyugati irányban, semmint hogy azon fáradoztak volna, hogy itthon teremtsenek nemzetközi publikációs fórumot akár folyóirati formában, akár évkönyvek, ünnepi kiadványok nemzetközi szereplőket felvonultató kezdeményezésével.

(Jellemző ezért, hogy leginkább még Moór ápolta a közép- és kelet-európai térségen belül kapcsolatokat. Ezek azonban a tekintély vonzásán – szófiai publikálásán, avagy az észt Ilmar Tammelo látogatási szándékának tudomásul vételén – és néhány gesztuson – például a magában a szlovákot felismerő és ezért Pozsonyban maradó Tuka Béla német nyelvű jogfilozófiai összegzésének a háborús időkben elvégzett mélyreható kritikáján – túl semmiféle rendszerre szerveződő regionális vagy szomszéd-sági kapcsolattartás jegeit nem mutatták fel /lásd VARGA 1995/).

2. A SZTÁLINIZMUSHOZ

A tudományos igény Magyarországon erőteljesen, csaknem romlatlanul megmaradt, amennyiben az osztályharcos publicisztika mellett változatlanul élt a tudományoszerű monografizálás követelménye, ami ugyanakkor a sztálinizmus öngazolásának kény-szerében már valóban tudományos, kutatási tárgyakkal *sine ira et studio* szembené-ző feldolgozásokhoz nem vezethetett. A diktatórikus szervezethez híven hamarosan felépült az ideológiai szféráknak alárendelt tudományban is egy hierarchia, amely immár kötelezően megindíthatta a különféle epigonizmusokat s az ezekre történő finom visszahatásokat (egyediesítéseket, változatok keresését) egyaránt. Ezen belül éppen e korszakban és Magyarország nemzetközi helyét illetően volt beszédes pél-da, hogy hosszú éveken keresztül Szabó magyar akadémikus lehetett egyszer-smind a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának egyedüli jogász tagja, és ilyen minőség-ben – a szovjet jogászság semmiféle kétségtől sem övezhetett belső tekintélyeként is – a szovjet monolitikusságnak eleve egy nyugati értelemben iskolázott, tág látókörű, a moszkovita iskolázottságú nézőpontokhoz képest periferikus helyzetéből adódóan mégis a helyi sokszínűségre érzékenyebb oldója.

A szovjet moloch világhyerradalmi-birodalmi fellépése a hidegháborús ellenfélben, Amerikában s Nyugat-Európában is hasonló reakciókat gerjesztett, amennyiben a szovjet marxizmus (későbbi hivatalos megnevezése szerint: a „létező szocializmus”) jogelméletét egy túlpolitizált nagyhatalmi számbavételre jellemzően sokáig – úgyszól-ván mindvégig és kikezdhethetlenül – a szovjet fejleményekkel azonosították.

3. AZ ENYHÜLÉSSSEL KÍSÉRT INTÉZMÉNYESEDEÉSHEZ

a) Kései leválás Visinszkij elméletéről

A szovjet egynézőpontúság erejét példázza, hogy Visinszkij ún. szocialista normativizmusa mindvégig bírálhatatlan maradt. Még jóval bukása, a sztálinizmus verbális meghaladása után sem egy olyan kihívás kezdte ki, amely nyíltan, a lényegről szólva szélsőségesen pozitivistá látásmódját vagy akarateméleti önkényét kifogásolta volna, hanem egy jellegzetesen periferikus, csaknem neofita túlbuzgóságú hívői alázattól megfogalmazott, tehát látszólag ártalmatlan, teoretikus kérdés. Jelesül annak kérdése, hogy mennyiben érintheti jogi mivoltát, ha és amennyiben – akármilyen kivételesen, bármely részterületről véve is esetleg konkrét példát – egy norma nem realizálódna jogviszonyban. Mint ahogyan a buzgárból vagy vakondtúrásból feltörő víz kezdheti ki leginkább a gátat, ömlött be e látszólag ártatlan részkérdésbe a bírói jogképzésnek s a szokásjog jogiségének (tényeik elismerésének, konstitutív erejük tudomásul vételének) mélyreható dilemmája, a szociológiai megközelítés létjogosultságának kínzó kérdése, s vele az értékek, mértékek, standardok egész problematikája (a vitára lásd PÉTERI 1958 és VARGA 1967).

Aligha mondhatnók, hogy a jogi gondolkodás nálunk a szovjet mintától eltérően fejlődhetett volna. Ámde Magyarországon ez sohasem jelentett kényszeresen visinszkiji megvalósulást. A közösként neofita politikai túlérzékenységgel felvállalt eszménynek egy saját jogrendszer körében történő megvalósítása mégis csak olyan önálló változatot eredményezett, amely a kritikai nézőpont lehetőségét is a maga körébe vont; ez pedig lehetővé tett olyan módszertani kiegészítéseket, gazdagításokat, amelyek már a meghaladás programját is csírájukban felmutathatták.

b) Az ideológiai bezárulástól a tudományos nyitottságig

A példák, amelyeket egy országok szerinti szemléhez s így a jellemző magatartásmódok érzékeltetéséhez felsorakoztathatunk (bibliográfiái háttérként vö. KNAPP 1971), mind a szélsőségek sodró erejéről tanúskodnak.

Előresorolva a tudományosan minden értelemben zártnak bizonyuló társadalmakat, a *Német Demokratikus Köztársaságban* például szigorú funkcionális szétválasztás érvényesült, mely intézményileg, a kutatói és kutatási profilban, sőt a könyvtári gyűjtemények kialakításában és a hozzáférés engedélyezésében egyaránt elszakította egymástól a szocializmus építését (mely kizárólag szocialista művekből inspirálódhatott) a kapitalizmus bírálatától (mely lehetővé, illetve ideológiai kritika esetén egyenesen tárgyává tette az ún. „burzsoá”, s ha kortársi, úgy az ún. „imperialista” irodalom tanulmányozását, de csakis az osztályharc jegyében és megsemmisítő meghaladása érdekében, vagyis úgy, hogy kizárólag ellenként való megtiportásra volt jó, belőle tehát nem vezethetett semmiféle felhasználható tanulság a szocializmus építéséhez). A *Szovjetunióban* hasonló különválasztást nem intézményesítettek, ott viszont a nyugati irodalom gyakorlatilag elérhetetlennek bizonyult (a cirill írástól latin karakterei okán eleve megkülönböztetve magát). Ezért a kialakult gyakorlat szerint bármiféle komolyabb elemzés, konfrontálás vagy nyitott esélyű megvitatás szándéka nélkül a számottevőbb (vagyis a Szovjet Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Inté-

zetében gondozott) monográfiákban – mintegy színesítőként – felvonultattak egyfelől némi történeti és jelenkori polgári körképet (roppant szegényes kínálati választékkal s felületes, jelszavak síkján mozgó bírálattal), másfelől általános szocialista háttérképet (az ún. népi demokratikus országok gyakorlatának és/vagy irodalmának felületes bemutatásával), ami jobbára pusztán egykori tudományszerű eszményeik mementójaként szolgált. 1968 után *Csehszlovákia* jogi könyvtáraiban saját kiadványaikon túl kizárólag szláv nyelvű források (még a magyarországiak közül is többnyire csak az orosz nyelvűek) maradtak elérhetőek. *Romániában*, *Bulgáriában* ugyan semmiféle hivatalos szétválasztás nem érvényesült, ám általános könyvtári szegénységük okán, a nyugati források gyakorlati hiányában a nem marxista irodalom inkább háttérszínesítő maradt, amivel valóságos vitába nem is bocsátkozhattak.

Voltaképpen kivételt csupán *Jugoszlávia*, valamint az *1968 előtti Csehszlovákiának* mindenekelőtt cseh és morva területei jelentettek, ahol is a marxizmust tudományszerű igénytel művelték. Ámde itt sem konfrontáltak s főként nem nyitott esélyű versengésben más irányokkal, hanem kizárólag egy marxi gyökerekből táplálkozó elmélet lehetőségére, a létező marxizmusoknak (mert itt a kutatási hipotézisként felfogott teoretikus pluralizmuson belüli versengést elismerték) újjászületést biztosító megújítására („a marxizmus reneszánsza” igényének beteljesítésére) koncentráltan. Ennek megfelelően a marxizmus egyébként mennyiségileg tekintélyes nyugati termésén túl úgyszólván nem is igényeltek számottevően más irodalmat; nyitottságuk pusztán a marxizmuson belüli vitákra szorítkozott; a külső kritikák, egyéb támpontok elutasításában viszont az előbbiekből fakadóan kérlelhetlenebbnek, dogmatikusabbnak bizonyultak a szovjeteknél is.¹⁶

Valóságos nyitottsággal csupán *Lengyelország* esetében találkozhattunk, ahol – a múlt hagyományának (erőteljes pszichológiai, logikai és fogalmi-elemző irányoknak) a sikeres továbbvitelének – a társadalomelméletben, szociológiában, politikatudományban, s ezek jármán az elméleti jogtudományban egyaránt eleve a formalisztikus, analitikus (stb.) teoretikus modellek fogalmi bokrárt más magyarázatlanságokkal szembesítve, a különféle fogalmilag elemző irányoknak biztosítottak elsőbbséget, s ezekből mint tudományosmennyű egzaktságra törekvő megközelítésekben a marxizmust mint *per definitionem* illetéktelen (mert társadalompolitikai, tehát ideológiai érdekű) megközelítést eleve kirekesztették. Elméleti jogtudományuk ezzel persze társadalomilag nagymértékben érdektelenné is lett, hiszen vezető nyugat-európai s főként angol–amerikai (túlnyomórészt analitikus fogalomelemző) irányzatok helyi leágazásaként a lengyel jogelméletnek nem is volt semmiféle különösebben helyi és időszerű, a professzionális, vagyis az önmagára figyelő teoretizálás önnönmagába zárt körét lényegesen meghaladó mondanivalója. A nálunk kialakult helyzetből eltérően ott a pártvezetés intézményi (a mi akadémiai jogtudományi intézeti dominanciánkkal szemben ott: egyetemi) képviselői gyakran pontosan ebből a jogelméletet fogalmi matematika mintájára művelő, egyébként kiváló gondolkodókból kerültek ki, akik személyükben hol

¹⁶ Kivételként mégis hadd adjak számot Živanović nem marxista életművének megszakítatlan kiadásáról (ŽIVANOVIC 1922), s főként Weinberger forradalmisító erejű állásfoglalásáról (WEINBERGER 1958), amelyben utóregzéseivel is hatalmas vitát kavartva kimutatta, hogy a legyen-tételek nem megismerő kategóriák, és így az igazság/hamisság attribútumával nem jellemezhetők. E kérdés a lenini ún. visszatükrözési elmélet szakítópróbájává vált az egész szocialista világban. Saját hasonló, de itthon dogmatikai élel vállalhatatlanként elutasított kísérletemre nézve lásd VARGA 2001, miközben Loeser – habár csupán formállogikai síkról – elfogadhatta ezt az NDK-ban (LOESER 1963).

kommunista transzmissziós szerepet töltöttek be az egyetemi közéletben, hol íróasztalukhoz visszahúzódva, mintha csak matematikusok lennének, analitikus elméletet műveltek, ha jogtudományról volt szó, avagy éppen hideg távolságtartással, ámde bárminemű kritikai distanciát nélkülözve fogadták a marxizmust, ha a jog fogalmiságából az osztályharc területére, például az államelmélet vagy közjog terejére léptek át. E különös szimbiózisban a marxizmus ezzel saját területén szintén egyeduralgoló lett: mindenütt, ahol a jog mint hatalmi vonatkozás, politikai összefüggés, ideológia vagy gyakorlat megnyilatkozhatott – tehát mind a jogpolitikailag szemlélt területeken, mind az államelmélet s általában az államjogi, államigazgatási relevancia egészében.

Magyarország nem rendelkezett ehhez hasonló, nem fundamentalista, vagyis érték-szemlélettől, lehetséges teleológiáktól független társadalomtudományi hagyománnyal, így ilyen különválasztásra épülő tudományművelés lehetősége fel sem vetődött. Viszont a teoretikus megnyilatkozások, állásfoglalások, megközelítések, kérdésfeltevések során izgalmas, előrevivő, gyakran ideológiai borotvaélen táncolva veszélyek kockázatát is magában foglaló, de egyszersmind a társadalom számára tényleges üzenetet hordozó (megfejthető, bár olykor s következőképpen óvatosabb szerzőknél megfejthetetlenül túlkódolt) módon ütköztek egymással a nemzetközi trendek és a marxizmus megfogalmazási lehetőségei, ami olykor kifejezetten drámaszerűnek bizonyult, miközben – legalábbis széles értelmiségi körökben – egy közvetlen társadalmi ügy horderejével léptek fel, nem ritkán felkorbácsolva a közfigyelmet.

c) A politikai ideológiától az önérdekű tudományig

Ritka egyensúly kialakulása sikerült ezzel nálunk, Magyarországon, az egymást látszólag kizáró két szélső várakozás nagyfokú egyidejű kielégítésével. Hiszen

- a (keletnémet, szovjet¹⁷, valamint 1968 utáni csehszlovák mintát jellemző) *közvetlenül ideologikus politikai szolgálattól*
- valamelyes (romániai és bolgár mintát képező) *egyeztetés* felrémelésén keresztül
- (jugoszláv¹⁸ és 1968 előtti csehszlovák mintát megtestesítően) valamiféle tudományos ethosz osztatlan felvállalásával, ám a *szocializmus marxizmusa fölénynek* következetes politikai kikényszerítésén át
- (ránk, magyarokra jellemzően) az ideologikus lepel fenntartásával végigvitt *tudományos önfejlődés* biztosításáig, illetőleg
- (lengyel, valamint 1968 előtti cseh és morva mintát megszabóan) a *politikum és tudomány*, vagyis a jogelmélet mint ideológia és a jogelmélet mint fogalmi analitika és/vagy empirikus szociológiai tényleírás személyi és/vagy topikális, avagy éppen egyenesen diszciplináris különválásának kiharcolásáig

terjedtek azok a lehetőségek, amelyek meg is valósultak „az aktuálisan létező szocializmus”, azaz a szovjet világbirodalom különféle helyszínein.

¹⁷ A fejlődés mindig egyenlőten. Fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy egyszersmind ugyanez a Szovjetunió volt a színtere több úttörő jelentőségű előrevivő kezdeményezésnek, így például a logikai és nyelvi összefüggések jogon belüli vizsgálatának, valamint az axiológia marxista újralfundálásának is. Lásd pl. O. G. Drobnyickij vitája nyomán BALAHINA 1965.

¹⁸ Ebben mindmáig intő példa, hogy pl. Lukić dogmatikai okokból kizárólag antagonisztikus osztályellentét vagy markáns osztály-különérdek esetén volt hajlandó elismerni jogi formában a szabályozást (Lukić 1957, 42–47).

Figyelmet érdemlő körülmény, hogy miközben küzdelmesebb pályán mozgó kortársaira, így számos magyar teoretikusra is a *lengyel* példa ösztönzőként, egyfajta pozitív biztonság megtestesítőjeként, sőt a kiállítás gesztusának erkölcsi tettével is hatott, alapteljesítménye, az „önérdekű tudomány” mégis csaknem kétes értékűnek bizonyult. Létrejött, fennmaradása ugyanis felemésztette kezdeti energiáit: kellő társadalmi beágyazódás nélkül óhatatlanul valamiféle ellen-elmélet formáját öltve magára, a moszkovitizmussal szemben egyfajta nyugati ihletésű ellen-epigonizmusba menekült, s ezzel nem ritkán a mintaadó nyugati áramlatok visszfényének perifériális ténélküliségébe, sőt egyenesen érdektelenségébe szorult vissza.

Bizonyosan nem a fentiekkel szemben, mégis látnunk kell, hogy miközben a tudományos ethosz jegyében értelmezett autonómiatörekvések értéke éppen nem lebecsülendő, mindazonáltal túl sem értékelendő, hiszen a maguk körében, megnyomortított körülmények közt kikínlódott, megszenvedett viták egészükben előidézhettek, hogy saját talajukat – ellentmondásosan, amiként születtek is, mindazonáltal hatásosan – veszítsék el.

Csupán néhány példára emlékeztetve a kedvezőtlenebb sorsú országokból: az elhíresült *román* programbeköszöntő¹⁹ vagy a *bolgár* (NENOVSKI 1975) és román (IONASCU–BARASCH 1964) vita a jog kontinuitásáról az egy évtizeddel korábban, még a sztálinizmus forróján lezajlott magyar vitán elméletileg aligha lépett túl, ekkorra már megváltozott saját környezetében hatása mégis határozottabban megtermékenyítőbbnek bizonyult. További példát idézve, a *jugoszláv* és az *1968 előtti csehszlovák* viták, amelyek mind a marxizmus humanizálása örvén zajlottak, valójában máséhoz, mint éppen a marxizmus hegemon szerepben való továbbéléséhez nem is kívántak hozzájárulni.²⁰ Mindezzel korábbi monolitikumot mégis bontottak, belső irányzatokat vezettek be, antagonizmusokat nyilvánítottak ki, és mindebben járulékos hatásukkal a tudományos egyszerűséghez közelítő vitákat gerjesztettek. És nem utolsósorban, jelenlétükkel, egymásra halmozódásukkal önmagukban is egy későbbi fejlődés csírát vetették el.

Érthető ugyanakkor, hogy noha könnyedebben idézhetünk fel önmagukban jelentős teljesítményekként lengyel munkákat, semmint például albánokat, mégis, egyfajta elégtétellel elmondható, hogy maradandóan immanens értékű számvetések, monografikus kezdeményezések a keletnémeteknél, a szovjeteknél vagy a románoknál szintén egyaránt mutakozhattak már ezekben az időkben. Amennyiben példálózni kívánunk, úgy ezek mindenekelőtt vagy standard megalapozások voltak a tudományelmélet és módszertan (s benne különös hangsúllyal a joglogika, jogi kibernetika /utóbbiban előfutárként KERIMOV 1962 és KNAPP 1963/), valamint átfogó alapkérdések területén; vagy csupán az adott területen elvégezhető nemzeti (szociológiai-néprajzi) feladatok a tudományos számbavétel (pl. VULCANESCU 1970 és KRSTIĆ 1979) vagy az eszmetörténeti feltárás és feldolgozás (pl. ZOR'KIN 1978 és PJATKINA 1980) terrénumán; avagy akár olyan, önmagukban is nemzetközi figyelemre joggal számot tartó kezdeményezések, mint amilyen Anita M. Naschitz kísérlete volt egy marxista értéktan és termé-

¹⁹ A hajdani pártvezető, államfő és miniszterelnök, akkoriban az akadémiai jogtudományi intézet vezetője, Maurer bő francia hivatkozásokkal körvonalazta a szovjetizált román jogi marxizmus alapjait (MAURER 1956).

²⁰ Nem véletlen a korabeli nemzetközi baloldali „progresszió” médiakedvence, az ún. budapesti vagy Lukács-iskola filozófusainak feltétlen csatlakozása e törekvésekhez. Jogi elméletként ez leginkább egyfajta új jugoszláv marxizáló dogmatizmusban jelent meg; Csehszlovákiában már csak szórványosan testesült meg művekben; Magyarországon professzionális vagy irányná növekvő jogelméleti (jogász általi) képviselőre – Peschka Vilmos pusztán rokonszenvtől sarkallt, néhány szórványos hivatkozása ellenére – egyáltalán nem tett szert.

szetjog megalapozására (NASCHITZ 1965; 1966), avagy Maria Borucka-Arctowa arra irányuló törekvése, hogy az egyidejűleg minimum és optimum életfeltételek meghatározásával a mindenkor változó jognak egy kvázi-természetjogi (ihletésű és biztonságú) megalapozást biztosíthasson (BORUCKA-ARCTOWA 1979).

d) Nemzetközi elismerés önálló irányzatként

A jogelmélet nemzetközileg intellektuálisan is kiemelkedő, valóban vezető képviselői (jellegzetesen pl. KLENNER 1984, KNAPP 1967 és SZABÓ 1960; 1963c; 1971; 1976b) révén sikeresen legitimálja önmagának mint a szocializmus marxizmusának a létét világszerte elismert irányzatként; az előbbieket személyes súlya és nemzetközi tudományos szervező aktivitása okán egyidejűleg betagolódási lehetőséget nyújtva az egyébként kevésbé kommunikatív, olykor nyelvi közlési problémákkal is küszködő, de nagyhatalmi, immár magát a rezsim ideológiai magját reprezentáló – inkább politikai, semmint tudományos – képviselőnek (amire saját képességeiktől függetlenül, ám betöltött szerepükben az eltérő fajsúlyú Kerimov, Viktor Tumanov és P. E. Nedbajlo egyaránt rákényszerítettek) és az önmagukban súlytalan, maradandó életművel nemigen szolgáló különféle nemzeti reprezentánsoknak (mint a lengyel akadémiai igazgató Adam Lopatka, a keletnémet Mollnau (MOLLNAU 1974) vagy a bolgár akadémikus Petr N. Popov) egyaránt.

Létrejönnek tehát markáns művek, értékelhető közreműködések, egyszersmind azonban élősöködként rögvést rátapad ezekre is az egész rezsim (bármiféle teljesítményt már létrejöttében is eleve meghatározó) politikuma, az agresszív ideológiai nyomulás, a bárhol még üresnek vagy ritkásnak talált terek betöltése.

Mindezzel ugyanakkor mégis reprezentációra, összegzésre, sőt valóban előremutató stratégiai lépésekre nyílnak immár tér. Egy valóban tudányszerű előrehaladást fémjeleznek a gyűjteményes kiadványok, folyóirat-indítások, összegeзések és különösen a sikeres egyéni teljesítmények. Ezek közé tartozik a szerb Radomir D. Lukić nemzetközileg számon tartott összefoglalása (LUKIĆ 1974), avagy – itt már kétségen kívül magyar sikerekből véve a példát – a jogszociológia elméletileg megalapozott, igényesen kibontott, számos részterületében monografizált újraintézményesítése a szocialista táborban Kulcsár nemzetközi tanulmányi megjelenései és szervező szerepe révén; a marxista jogelméleten belül egy önálló és dogmatikailag valóban a marxizmusból (és klasszikus német filozófiai előzményeiből) kritikusan kibontott jogfilozófia felmutatása Peschka német nyelven is publikált monográfiásorozatában s konferenciaszereplésében; a jogösszehasonlítás újrabevetése, elméleti alapjainak és módszertani kérdéseinek (a sajátosan szocialista problematikák megfogalmazásával egységben történő) tisztázása Szabó és Péteri tanulmányi és az egész térfelet nyugati nyelveken is átható szervező és szerkesztő munkásságával; és korántsem utolsósorban a civilista Eörsi Gyula úttörő felismeréseket is megfogalmazó s valóban elgondolkodtató mélységű meglátásokban bővelkedő, impozánsan elmélyült tudásról számot adó összehasonlító-történeti magánjogi feldolgozásával.

e) Együtt a polgári irányzatokkal

Elvi értékű az a feloldódás, ami már úgyszólván saját jogán, adott kultúrában, de a tudományosság egyenértékű képviselőjeként biztosítja egyes helyzetekben a szocializmus marxizmusa jogelméletének helyét egyéb irányzatok közt a nagyvilágban. Az imént említett magyar iskolateremtésen túl – amelyben a nagyhatalmak közti együttműködő politikai játék visszfényében a mindvégig egyenértékű partnernek tekintett Szabó informálisan is változatlanul megőrzi tekintélyét, noha a jogfilozófiában Peschka, a jogszociológiában Kulcsár válik a szocialista marxizmus mint professzionalista irány képviselőjében elismert szereplővé – mindenekelőtt a lengyel és az 1968 előtti cseh teljesítmény jut hasonlítható elismeréshez. Mindez persze a többségen nem változtat: az „osztályharc”, az „ideológiai küzdelem”, az „antimarxizmus” szellemi horizontját a Szovjetunióban és a Német Demokratikus Köztársaságban az ideológia tudományos frontján dolgozó elvtársak tényleges teljesítménye meghaladni változatlanul nem képes és – kizárólag ebből merítve hatalmi s presztízsérdekű támogatottságát – ez nem is lesz célja.

4. A BOMLÁSHOZ

a) Epigonizmusként érdektelenné válás

A szovjet, a keletnémet és a csehszlovák jogelmélet termékei – mint saját gondolatot nélkülöző, csupán ideológiai álláspont rögzítésére alkalmas tétel-összefoglalások –, miután monografikus kutatások ösztönzésére nem alkalmasak, s így aligha vezethetnek új teoretikus felismerésekhez, jellegzetes kifejeződési formáikkal elsősorban a tankönyvírásba, valamint a hivatalos folyóirat-irodalomba visszavonultan maradnak meg (*Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo*, Moszkva; *Staat und Recht*, Berlin; *Právník*, Prága).

b) A versengő irányok kizárólagossága

Egyidejűleg megindul egyfajta kiválasztódás. Saját jogukon nemzetközileg ismert és elismert, egyenesen keresett autoritásokká válnak mindenekelőtt a marxizmustól függetlenedő alkotók (így legelsőbbben is Jerzy Wróblewski, politikatudományi kalandozásai okán lényegesen kisebb mértékben és utóbb Kazimierz Opałek, s ha termékenységen és invenciózusságában az előbbiekkal nem is versengően, a leginkább intaktan megmaradó Zygmunt Ziemiński), és természetes okoknál fogva azok a túlélők, akik eleve és soha nem is voltak marxisták (így pl. a morva Weinberger, különösen korai, legendás hatású, mert a lenini visszatükrözési elmélettel logikai alapon szembevető dolgozatával /WEINBERGER 1958/). Érdekes és figyelmet érdemlő fejlemény, hogy ebben az időszakban már az említettekhez tudnak csatlakozni, s közel egy szinten kezeltetnek a szocializmus marxizmusának érett teoretikusai is (így Peschka és Kulcsár, valamint a politikai szociológiában világszerte már nevet szerzett lengyel Stanisław Ehrlich, továbbá a talán nem számottevő és maradandó teljesítményű, de feltétlen humanizmusával a keletnémet tömbből mégis kiemelkedő Gerhard Haney).

c) Együtt a polgári áramlatokkal

A tudományos világban egyfajta természetes (együtt)lét (vissza)nyerése kezd általánossá válni a nemzetközi együttlét (pl. a *Synthesis Philosophica*, Zágráb 1988. évi különszáma) s a nemzeti önreprezentáció (pl. az *Archivum Iuridicum Cracoviense* 1968, valamint a *Studies in the Theory and Philosophy of Law*, Łódz 1986. évi indítása) szintjén egyaránt, amiből jobbára a kritikai mélységgel változatlanul alá nem támasztott konfrontációs érdeklődést rendíthetetlenül továbbra is vállaló szovjet, keletnémet, cseh-szlovák, bolgár és román minta marad kívül. Mint a szovjet imperializmus mementója, ismeretlen sötét foltként Európa térképén, a *Baltikum* saját irodalmát a szovjet belső határokon sem engedik át, kirekesztve képviselőit még a szocialista nemzetköziségből is,²¹ valamint *Albánia*, ahonnan még tankönyvek sem ismertek, folyóirata, a *Drejtësia Popullore* francia tartalomjegyzékén túl ismeretlen marad, s legfeljebb a jugoszláviai szerb irodalom néhány hivatkozásában s legfeljebb eseti (főként saját koszovói területekre ügyelő, bűnmegelőző érdekű) ismertetésében lépi túl a határokat.

d) Nemzetközi elismerés önálló irányként

Bármiféle hangsúlyozottan önálló jelenlét ellenére azonban a múlt változatlanul kísért, s a hidegháború teljes megszűntéig minden önmagában pozitív fejlemény is kettős, ambivalens értékű marad. Az aktív és kooperatív tudomásulvételbe így változatlanul belejátszik a két nagyhatalmi tömbre szakadt világ reálpolitikai kifejeződése. Így a nyugat-európai és atlanti szakmai közvélemény a másik térfél képviselőjeként változatlanul kizárólag a szovjetet érzékeli és fogalmiasítja, s ezzel alkalmanként pontosan a szocialista tömb belső vagy külső perifériáiról kikinlódott kreatív, újító kezdeményezéseket elbátortalanítva, lényegében cserben hagyva, felveti a kérdést: vajon létezhet-e saját, immanens tudományos teljesítményért kijáró tisztelet egy ilyen politikailag szétszakadt világ másik fele számára is? Még pontosabban fogalmazva: nem éppen a leegyszerűsítő nagyhatalmi gondolkodás túlpolitizáltsága ejtette-e rabul az ún. szabad világ tudományosságát olyannyira, hogy minden érdeklődésüknek a szovjetekre koncentráálásával (és benne a közép-európai teljesítmények besorolatlanul hagyásával, olykor említésre sem érdemesítésével) ez vált a világ kétpólusú megosztottságának egyik utolsó fenntartójává?²²

²¹ Utóbb válik csupán megismerhetővé – már amennyire néhány százas példányszámú orosz nyelvű sokszorosított irodalmukból egynémelyik az önállóvá (vissza)válás nyomán eljuthat(ott) még nyugati vagy (különösen a tartui egyetemi és a rigai akadémiai könyvtárral való kezdeményezéseim eredményeként) magyar könyvtárakba – szovjet korszakbeli irodalmuk problémagazdagsága. Megjegyzendő, hogy a szovjet időkben a világ leggazdagabb szakosított gyűjteménye, a leydeni szocialista jogi intézet vagy Dietrich A. Loeber professzor kielői magánkönyvtára sem rendelkezett megbízható dokumentációval.

²² Aminek egyértelmű bizonyítéka, hogy saját összeállításomig (VARGA 1993b) úgyszólván alig létezett olyan monografikus vagy gyűjteményes feldolgozás, amely a nyugati és az ún. keleti marxizmust egymás mellett tárgyalta vagy tartalmazta volna.

e) Mindazonáltal előremutató szerep

Évtizedek hangsúlyozott diszkontinuitása, a Szovjetunióban pedig gyakorlatilag nemcsak a bolsevik forradalmat megelőző cári időszak teljes polgárosodó fejlődésének (szentpétervári, kazanyi, odesszai stb.) egyetemi teljesítménye (vö. pl. VARGA 2000) iránti közömbösség, de a Nyugat gondolatával való eszmetörténeti kapcsolódás teljes elhanyagolása²³ is lassan megszűnni látszik. A római joggal, a nyugati politikai és jogi eszmetörténettel szembeni érdektelenség több mint fél évszázada után ismét megjelenik a civilizációs fejlődésben megtett út emléke, az elmúlt idők szellemi vívmányainak gondozása, és ezzel a történelmi korszakokon átívelő múltörzés folyamatossága.²⁴ Ez később kiegészül az adott időben és helyen aktuálisnak érzett kérdések saját környezetükben esetleg úttörő jelentőségű boncolgatásával (pl. NENOVSZKI 1987), illetőleg a gyors átalakulás és a valóban nemzetközi igényű, bár a múlt folytatható kutatási felismeréseit is őrző, immár szintetizáló összefoglalásokkal.

5. A MAI ÁLLAPOTHOZ

Nyilvánvalóan minél inkább megrendülnek az egykori imperialisztikus hatalmi eszközökkel diktált közös egység politikai-ideológiai hajtóerői s főként az azok egykori biztosítására szolgáló diktatórikus intézményi felépítmények, ellenőrzési fórumok és eljárások, annál szerteágazóbbá, saját múltjukból és jelenükből – eredendő történelmi meghatározásaikból és véletlenszerűen alakult egyedi helyzeteikből (akár személyes preferenciákból) – következővé lesznek az egyes országokra nagyban-egészében jellemző állapotok. Az így előálló változatosságban mégis közös előfeltételnek – bár korántsem mindenütt beteljesítettnek – tetszik

a) az új kezdés megalapozása céljából a kommunizmus antihumánus tendenciáinak mindenekelőtt ideológiai-politikai bírálata (pl. NERSZESZJANC 1992; 1997, különösen 323–398) s a jogállami lehetőségek felvázolása (pl. OMEL'CSENKO 1994);

b) a folytathatóság mérleghelhetése érdekében a diszkontinuussá tett, vagyis múltjukba erőszakkal visszazárt történeti, intézményi, eszmetörténeti, sőt egyszerűen élet-tapasztalatbeli előzmények számbavétele; s mindezek közegében

c) először a „Mi marad majd a marxizmusból?” kérdésének növekvően erőteljes feltevése (KLENNER 1991; LOTZE 1992), majd – a személyes közreműködések felidézésé-

²³ Ugyanúgy, ahogyan a francia felvilágosodástörténeti kutatásokba is új felismerést hozott a pamfletirodalom s a piaci ponyvaárúsítás nyomda- és kereskedelem-történeti felidézése, érdemes tudatosítanunk, hogy a tankönyvek kivételével a cári idők egyetemi könyvkiadása néhány száz példányra szorított; a nyugati világlátás meghatározó klasszikusai a szovjet időkben nem kerültek fordításra; a nyugati filozófiatörténetből elemi ismereteket is kizárólag egyes társadalomtudományi szakokon tanítottak. Határozottan elkülönülő civilizáció jött hát létre a Szovjetunióban: a nyugati világ megértéséhez a kulcsot kizárólag a „törtmat” néhány lesajnáló utalása szolgáltatta, s még a legkevesebbek is alig érkezhettek el a hazai palettán pl. politikai eszmetörténetből Antalffy György és Papp Ignác rudimentáris elutasításától egy szerencsésen kiválasztott lengyel fordítás viszonylag szofisztikált – s ezért a forgalomból idő előtt kivont – megértési kísérletéig (SEIDLER 1967).

²⁴ Meggondolandó, hogy évtizedekig a moszkvai akadémiai intézeti Vladim Nerszeszjanc volt a szovjet jogtudomány egyetlen (nyugati és keleti), eszmetörténet iránt fogékony művelője – olyan körülmények között, amikor a római jog gyakorlatilag ismeretlen volt, az orosz állam- és jogtörténetnek a bolsevik forradalmat megelőző évszázadait pedig leginkább néhány filológiai (intézmény- vagy éppen nyomdatörténeti) kutatás alkalmi utalásaiban művelték csupán.

nek kényelmetlensége okán is – a valóságos szembenézésnek egyfajta fátyol leeresztésével történő álságos helyettesítése az újrakezdés állítólag „jogállami”, valójában szégyentelenül és érdemtelenül „bársonyos” konszolidálásával (ez, eltekintve az egykori Német Demokratikus Köztársaság csupán egy-két prominensétől, inkább átmenetés volt, a múlttól legfeljebb diszkrét hallgatásban távolodva).

III. IDEIGLENESEN MEGVONHATÓ MÉRLEG

A szocializmus marxizmusának jogelméletei közül a *magyar* tudományosság mindvégig inkább kiegyensúlyozó szerepet játszott. Ebbe természetesen beleértendő a különösen az 1950-es években nálunk is tapasztalható szélsőséges leszűkülés és torzító leegyszerűsítés is, amennyiben ezt (s különösen mértékét és stílusát) egy, a sztálini „békétábor” egészét átfogó összehasonlításban szemléljük. A belső hatása persze ennek is aligha menthetően tragikus deformáció és a tudányszerűség elvesztése lett. Az azonban – leginkább kontinuum jegyként – a magyar elméleti jogi tudományosság nemzetközi szerepjátszásából kiderülhet, hogy milyen lehetett volna, ha és amennyiben más előzmények, hagyományok, tudományba szüremkedő politikai aspirációk és személyes karrierutak birtokában a szocializmustól megmenekült közeli s távoli szomszédainkhoz, sorstársainkhoz hasonló utat futott volna be. Márpedig világosan látható, hogy teljes történelmi ívében mindvégig s úgyszólván megszakítatlanul minden alkalmi nyomás, beavatkozás, közvetlenül politikai irányítás és nyomulás ellenére a magyar jogelmélet fejlődését már egy viszonylag korai időszaktól kezdve az egyidejűleg több pályán zajló *párbeszéd* és a nem sikertelen *közvetítés* jellemzi. Egyfelől saját szocialista térfelünkön belül a dogmatikus, közvetlenül politizáló és ideologikus moszkovita (szovjet és keletnémet, valamint az 1968 utáni csehszlovák, s többnyire a román és bolgár) pólus és másik szélső félként a marxizmust kötelező politikai-retorikai szolgálatra konként odavető, voltaképpeni tudományában viszont nyugat-európai-atlanti perifériát teremtő lengyel, valamint (mindenekelőtt a titói, akkor még problémátlanul érvényesített föderációs jellegű Jugoszlávia életében) a marxizmus reneszánsza kísérletén politikai elszántsággal és újszolasztikus dühvel munkálkodó és újra-dogmatizáló jugoszláv (és 1968 előtt néhány évig még Prágában is érvényesülő) irányzat között igyekeznek a magyar jogelmélet köztes utat járni, többnyire tartózkodván a közvetlen, címzett bírálatától, de megpróbálkozva egy bírálhatatlanul marxista, mégis a tudányszerű problémafelvetés, módszeres vizsgálódás minimumának a felmutatásával kecsegtető elméletépítéssel. Másfelől már az 1950-es és 1960-as évek fordulójától kezdve egyfajta közvetítésre vállalkozik – egyszersmind persze az egész szovjet-szocialista hatalmi tömb képviseletére törekedve is – a végső soron moszkovita ortodoxia és a nyugati világ (vagyis a döntően nyugat-európai, s ezt kiegészítve még az atlanti irányzatok) között, voltaképpeni célját és sikereit tekintve az ún. szocializmus jogelméletének képviseletét látva el egyidejűleg a maradék – túlnyomórészt az ún. harmadik – világban is.

Tudvalevő, hogy a pusztán elvi lehetőségek nem realizálódnak feltétlenül mindenütt s bármiféle körülmények között. Saját hagyományoktól függően a tudományos szabadság adott helyen és időben gyakran nem tud máshoz vezetni, mint nagyfokú elméleti konformizmushoz: egyetlen elméleti vízió ismételt újravitatásához, avagy kiválasztott s egymásba folytonosan átcsapódó *mainstreamek* egymást váltó uralmához.

Ilyen környezetben kiugró jegyként, akár példaszerű megvalósulásként kell itt megemlékezni arról, hogy a magyar jogelméleti gondolkodás az 1960-as évek első felétől induló felfutástól kezdve szemléleti gazdagságában mindvégig optimálisan nagyfokú belső változatosságot mutatott. Egyetlen példával élve, az eredetileg Szabó Imre szerkesztői égisze alatt létrehozott gyűjtemény (SZABÓ 1963c) egyaránt felmutatta a szocialista normativizmus, a jogi szociologizmus, a történeti szemlélet, a jogi komparativizmus, az axiológizmus, a természetjogiság és a jogállami kiindulás ígérését; és e nagyszerű kezdeményezéshez néhány évvel később még – szintén Szabó szerkesztői munkáját dicsérve – az emberi jogok hasonló megközelítésbeli sokoldalúsággal jellemezhető feldolgozása járult. Kontrasztáltan kifejezve, bátran kijelenthetjük, hogy a politikai enyhülés időszakától indulóan egymással vitázó s (akadémiai értelemben) egymással versengő irányzatokban hazai jogelméletünk valójában (persze: csak relatíve) gazdagabbnak bizonyult, mint például Nagy-Britanniának és egykori nemzetközösségbeli perifériáinak úgyszólván kihívás nélküli Hart-uniszónója, mely meggyőző ereje és tanítványi kisugárzása révén több évtizeden át valóban monopolisztikussá lett, miután minden egyebet sikeresen maga alá rendelt – úgyszólván kivételtelenül (vö. VARGA 2003).

A magyar jogelmélet a tudományosság belső igényeit, saját logikáját (persze: a lehetőségek körén belül) rendkívül komolyan vette, s mindvégig a különféle (s főként: párt-) ellenőrzési csatornák lehetséges semlegesítésén fáradozva,²⁵ tartózkodott a különféle (politikai, ideológiai) excessusoktól (persze, mindebben Szabó akadémikus meghatározó szerepe önnön karrierútjába is beágyazottan érvényesült, hiszen országosan s a szocialista világban is saját, személyesen kivívott uralkodó pozíciója alá rendelte a folyamatokat, ám ezt a tudományosság ügyével nemcsak őszintén, de jól eltaláltan, sikerrel, nyugati visszajelzések tömegével is bőven igazoltan azonosulva tette), amelyek pedig mind a moszkovita, mind a jugoszláv világban (sőt, Lengyelországban is) visszatérően előfordultak (egyszersmind mindkét irányban megelőzve ezzel a túlságos – pl. Aczél György csahosainak körét is elérő – közfigyelem, netán botrányok kialakulását). Túlhatalmával párosultan Szabó óvatossága elérte, hogy nálunk „államellenes tevékenység” vádjával elméleti jogi irány nem lehetetlenült el. Persze, ebbe beleértendő, hogy a jogszociológiában szintén klasszikus alapvetést kimunkáló Adam Podgóreckihez hasonlítható emblematikus, önkéntes meneküléshez folyamodó tudósunk sem volt.²⁶

Az ilyen és hasonló módon viszonylagosan előnyös s ezért megbecsülésre érdemes jegyek és szándékok óhatatlanul a tudomány ügye iránti elkötelezettség nem csekély fokáról tanúskodnak. Egy efféle, belülről folyvást vitákon keresztül formálódó teoretikus kultúra nyilvánvalóan számba vehető eredményeket hozott létre a jogtudomány jó néhány, szerteágazó területén. Végző következtetésként hadd szögezzem le, hogy a magyar elméleti-jogi tudományosság a szocializmus egyébként megnyomorí-

²⁵ Az akadémiai intézeti szakmai szocializáció magában foglalta a jogelmélet akkorra már kialakult nyelvének, stílusának elsajátítását egyaránt. Ebben pedig a mintakép egy Karl Marx és Thomas Mann nyelvi, kifejezésbeli, stílári bonyolultságából, többszörösen összetett körmondatos felépítéséből, visszatérő értelmező szerkezetekkel zsúfolt, egyébként elvont, határozottan németes mondatfűzéssel még átláthatatlanabbá tett, idegen terminusok alkalmazásával bőven tűzdelt nyelv volt. Nem kizárt, hogy a lehetséges olvasókat is elrettentette ennyi, barokkos lendülettel épített akadály, mindenesetre a pártcenzorok megkímélték magukat emez embertelennek tetsző szóhalmazoknak nemcsak értelmezésétől, de pusztá fogyasztásától is.

²⁶ 1972-ben kényszerült kanadai emigrációba, lásd elsősorban PODGÓRECKI 1962.

tó feltételei között s ideológiai diktátuma ellenére is sikerrel járt legalább abban, hogy fermentatív – kezdeményező, alkotó, saját példaadásával mindvégig előljáró – szerepet töltsön be legalább négy, egymással összefüggő s a jogtudományok XX. századi elméleti művelésének kulcsfontosságú, alapvetően paradigmaticus, ezért meghatározó erejű területén:

(1) a *szociologisztikus megközelítésnek* a szocialista táborban történő elfogadtatásával, a jogi mivoltot a pozitivistikus mellett egy új kritériumrendszer tükrében szintén láttató (és ezáltal megkettőző) látásmódjának köszönhetően a „szocialista normativizmus” szűklátókörűségének nemzetközileg is értékelhető kutatási eredményekhez és következtetésekhez vezető, elméleti meghaladásával kieszközölt „robbantásával”;

(2) a *történeti-összehasonlító perspektíva* vállalásával, általános elfogadtatásával és rendkívüli erejű, konkrét teljesítményeket eredményező kultiválásával;

(3) a marxizmusban hagyományosult, ismeretelméleti meghatározottságú módszertani felfogással szemben a *lételméleti látásmód* (ismételt) bevezetésével, ami az előbbi fejleményeknek nemcsak teoretikus keretet adott, de a „jogászi világkép” ontikus magyarázatával és az ideologikus háttérformákkal élő emberi-társadalmi gyakorlatban szokásos, pusztán episztemikus megközelítések eredendő korlátozottságának kimutatásával döntően járult hozzá a jogtudományban bármiféle egyszempontúság szétfeszítéséhez; s

(4) mindebben – az előbbieket egyfajta szintézisét képviselő közös hatásként – kialakulhatott a *modernizáció és jog* elmélete (s belőle kigyűrűzően további kérdésfeltevések és ideiglenes válaszok sora), amely valóban előremutatóan, az egész közép- és kelet-európai régió s benne nemzetünk jövőbeni sorsát, játékerét, lehetőségeit illető, meghatározó kérdésekkel alap kutatási szinten, felelősen, távlatos érzékenységgel foglalkozott.

A fentiek keretében, úgy vélem, következtetésként megállapítható, hogy jogelméletünk a teoretizálásnak kijáró komolyságot, pátoszt, tudományoszerű elkötelezettséget, erkölcsi igényt s benső (stratégiai és taktikai) felelősséget az adott körülmények között elérhető hivatásszerű természetességgel őrizte, amivel – különösen a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete vezető jogelméleti kutatógárdájának (és ezek élén természetesen igazgatójának) pozícióját s teljesítményét akár az országon belül, akár a teljes régióra kiterjedően más megfelelő példákkal egybevetve – a magyar példa a történelem kényszerei ellenére mégis az elérhetőhöz közelítő, ellenpéldákkal nemigen felülmúlható optimalitású megoldási és válaszolási alternatívával szolgált.

IRODALOM

- ANTALFFY GYÖRGY ET AL. 1957. *Állam- és jogelmélet*. Egyetemi jegyzet. Budapest: Felsőoktatási Jegyzetellátó Válat.
- Asztalos László 1987. *Polgári jogi alaptan. A polgári jog elméletéhez*. Budapest: Akadémiai.
- Bal ahina, I. F. 1965. Problemü cennosztyej – vñimanie poszedovatelej. *Voproszú filozofii*, 9. 153–154.
- Borucka-Ar ctowa, Maria 1979. The Conception of Legal Consciousness as a New Approach to the Problems of Natural Law. In Lopatka, Adam (ed.): *Contemporary Conceptions of Law*. Warsaw: Institute of State and Law, Polish Academy of Sciences. 153–170.
- Bystri cky, R. 1962. A marxista összehasonlító jogtudományért. *Právník*, 8.
- Eörsi Gyula 1964. Jogösszehasonlítás és békés együttélés. *Állam- és Jogtudomány*, 3. 380–393.
- Eörsi Gyula 1974. *A skandináv jogról és jogtudományról*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete.

- EÖRSI GYULA 1975. *Összehasonlító polgári jog. Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai*. Budapest: Akadémiai.
- Halász Aladár 1957. *Szászy-Schwartz tanítása a jogalanyról*. Kandidátusi értekezés. Budapest. Sajtó alá rend.: Varga Csaba. (Elektronikus megjelenés alatt.)
- Horváth Barna 1993. *Forradalom és alkotmány. Önéletrajz 1944–45-től*. Ford.: Nagy Endre. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete.
- Ionascu, Traian – Barasch, Eugene A. 1964. Les constantes du droit – Droit et logique. *Revue roumaine des sciences sociales. Série de Sciences juridiques*, 2.
- Kelsen, Hans 1955. *The Communist Theory of Law*. New York–London: Praeger–Stevens.
- Kelsen, Hans 1988. *Tiszta jogtan*. Bibó István fordításában. Budapest: ELTE Bibó István Szakkollégium.
- Kerimov, D. A. 1962. Kibernetika i pravo. *Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo*, 11. 98–104.
- Klenner, Hermann 1984. *Vom Recht der Natur zur Natur des Rechts*. Berlin: Akademie.
- Klenner, Hermann 1991. Was bleibt von der marxistischen Rechtsphilosophie? *Neue Justiz*, 10. 442–445.
- Knapp, Viktor 1963. *O možnosti použití kybernetických metod v pravo*. Praha.
- Knapp, Viktor 1967. *Filozofické problémy socialistického práva*. Praha: Nakladatelství Československá Akademie Věd.
- Knapp, Viktor 1971. La philosophie du droit dans les pays socialistes. In Klibansky, Raymond (ed.): *Contemporary Philosophy. A Survey*. Firenze: La Nuova Italia. 156–169.
- Krstić, Durica 1979. *Pravni običaj kod Kuca*. Beograd.
- Kulcsár Kálmán 1955. Marxizmus és a történeti jogi iskola. *Jogtudományi Közöny*, 2. 65–85.
- Kulcsár Kálmán 1960. *A jogszociológia problémái*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kulcsár Kálmán 1961. *A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kulcsár Kálmán 1978. A jog etnológiai kutatásának problémái – ma. *Valóság*, 9. 1–11.
- Kulcsár Kálmán 1987. *Politikai és jogszociológia*. Budapest: Kossuth.
- Kulcsár Kálmán 1989. *A modernizáció és a jog*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kulcsár Kálmán 1997. *Jogszociológia*. Budapest: Kulturtrade.
- Lapenna, Ivo 1964. *State and Law. Soviet and Yugoslav Theory*. London: University of London – Athlone Press.
- Loeser, Franz 1963. Zur Frage der Wahrheit in der Moral. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 9.
- Losonczy István 2002 (1948). *Jogfilozófiai előadások vázlatla*. Szerk.: Varga Csaba. Budapest: Szent István Társulat.
- Lotze, Lothar 1992. Wege und Irrwege der marxistischen Rechtstheorie. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, 78. 396–406.
- Lukić, Radomir D. 1957. *Teorija drzave i prava II. Teorija prava*. Beograd.
- Lukić, Radomir D. 1974 (1951). *Théorie de l'Etat et du droit*. Paris: Dalloz.
- Maurer, Ion Gheorghe 1956. Cuvînt înainte. *Studii si cercetări juridice*, 1. 1–47.
- Mollnau, Karl A. 1974. *Vom Aberglauben der juristischen Weltanschauung*. Berlin: Akademie.
- Nagy Lajos (szerk.) 1980. *Magyar állam- és jogelméleti bibliográfia 1950–1980*. Szeged: József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Állam- és Jogelméleti Tanszék.
- Naschitz, Anita 1965. Wert und Wertungsfragen im Recht. *Revue roumaine des sciences sociales. Série de Sciences juridiques*, 1. 3–23.
- Naschitz, Anita 1966. »Le problème du droit naturel« à la lumière de la philosophie marxiste du droit. *Revue roumaine des Sciences sociales. Série de Sciences juridiques*, 1. 19–40.
- Nenovszki, Neno 1975. *Priemstvenosztva v pravoto*. Szófia: Nauka i Izkusztvo.
- Nenovszki, Neno 1987. *Pravo i cennosztí*. Moszkva: Progressz.
- Nerseszjanc, V. Sz. 1992. *Nas puty k pravo. Ot szocializma k civilizmu*. Moszkva.
- Nerseszjanc, V. Sz. 1997. *Filoszofija prava*. Moszkva: Infra.M-Norma.
- Omel'cenko, O. A. 1994. *Ideja pravovogo goszudarsztva. Isztoki, perszpektivü, tupiki*. Moszkva: Maniszskript.
- Peschka Vilmos 1959. A magyar magánjogtudomány jogbölcséleti alapjai. *Az MTA AJI Értesítője*, 1. 37–74.
- Peschka Vilmos 1960. *A jogviszonyelmélet alapvető kérdései*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Peschka Vilmos 1964. A magyar állam- és jogtudományok és a társadalmi gyakorlat. *Az MTA Társadalmi és Történelmi Tudományok Osztályának közleményei*, 13. 429–441.
- Peschka Vilmos 1965. *Jogforrás és jogalkotás*. Budapest: Akadémiai.
- Peschka Vilmos 1968. Marxista és szocialista jogelmélet. *Jogtudományi Közöny*, XXIII. 165–172.
- Peschka Vilmos 1971. Le développement de la théorie du droit en Hongrie après le deuxième guerre mondiale. *Archives de Philosophie du Droit*, 16. 347–354.
- Peschka Vilmos 1972. *A modern jogfilozófia alapproblémái*. Budapest: Gondolat.
- Peschka Vilmos 1975. A polgári jogelméleti gondolkodás a XX. század első felében. *Gazdaság- és Jogtudomány*, IX. 1–29.
- Peschka Vilmos 1979. *A jogszabályok elmélete*. Budapest: Akadémiai.
- Peschka Vilmos 1980a. *Az etika vonzásában. Jogelméleti problémák az etika aspektusából*. Budapest: Akadémiai.

- PESCHKA VILMOS 1980B. A RÉFÉREÉRTM ARKISTA JOGELM ÉLETEIEN. *Állam- és Jogtudomány*, XXX. 112–116.
- Peschka Vilmos 1988. *A jog sajátossága*. Budapest: Akadémiai.
- Peschka Vilmos 1993. *Appendix „A jog sajátosságához”. Tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – MTA Állam- és Jogtudományi Intézet.
- Pét er i Zoltán 1958. A jogfogalom néhány kérdése a szovjet jogtudományban. *Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének Értesítője*, I/2. 304–314.
- Pét er i Zoltán 1962. A szocialista állam- és jogelmélet néhány kérdése az SzKP XXII. Kongresszusán. *Állam és Igazgatás*, XII. 330–343.
- Pét er i Zoltán 1966a. Die Kategorie des Wertes und das sozialistische Recht. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena. Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe*, 3. 427–429.
- Pét er i Zoltán 1966b. Influence of Natural Law on Positive Law. In Péteri Zoltán (szerk.): *Études en droit comparé / Essays in Comparative Law*. Budapest: Akadémiai. 45–60.
- Pét er i Zoltán 1968a. Z cinnosti Ustavu Státu a Práva Madarskej Akadémie Vied v oblasti provnacieho práva. *Právny Obzor* [Bratislava]. 634–639.
- Pét er i Zoltán (szerk.) 1968b. *Aktuelle Probleme der marxistisch-leninistischen Staats- und Rechtstheorie. Material der Konferenz der Staats- und Rechtstheoretiker der europäischen sozialistischen Länder*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete.
- PÉTERI ZOLTÁN 1970. A TÁRSADALMI ISÁG KÉRDÉSEI A JOGÖSSZEHASONÍTÁSBAN. *Állam- és Jogtudomány*, XIII. 230–248.
- Pét er i Zoltán 1978. Az értékek objektív megalapozásának kérdései a szocialista jogelméletben. *Állam- és Jogtudomány*, XXI. 433–437.
- Pét er i Zoltán 1989. Perspectives for a Socialist Axiology of Law. In Mock, Erhard – Varga Csaba (Hrsg.): *Rechtskultur – Denkkultur*. Stuttgart: Steiner. 96–105.
- Pj at kina, Sz. A. 1980. *Russzkaja burzsuaznaja pravovaja ideologija v Roszszii*. Moszkva.
- Podgórecki, Adam 1962. *Socjologia prawa*. Warszawa.
- Pokol Béla 1992. A magyar jogelmélet állapotáról. *Magyar Tudomány*, 11. 1325–1334.
- Sajó András 1978. *Társadalmi szabályozottság és jogi szabályozás*. Budapest: Akadémiai.
- Sajó András (szerk.) 1979. *Jog és szociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Sajó András 1980. *Jogkövetés és társadalmi magatartás*. Budapest: Akadémiai.
- Sajó András 1983. *Kritikai értekezés a jogtudományról*. Budapest: Akadémiai.
- Sajó András 1986. *Látzat és valóság a jogban*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Sajó András 1988. *Társadalmi-jogi változás*. Budapest: Akadémiai.
- Samu Mihály 1967. *Az új gazdasági mechanizmus állam- és jogelméleti vonatkozásai*. Budapest: Tudományos Ismeretterjesztő Társulat.
- Samu Mihály 1975. Politika – jogpolitika – jog. In *A Magyar Jogász Szövetség 8. munkaértekezlete*. Szeged. 403–417.
- Samu Mihály (szerk.) 1986. *A jogpolitika tudományos megalapozásának jogelméleti problémái*. Budapest.
- Seidler, Grzegorz Leopold 1967. *Politikai gondolkodás az ókorban és a középkorban*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- STOYANOVITCH, K. 1965. *La philosophie du droit en U. R. S. S. 1917–1953*. Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence.
- Szabó Imre 1950. I. V. Sztálin tanítása és a jogelmélet kérdései. *Az MTA Társadalmi-Történelmi Osztályának Közleményei*, I. 113–122., valamint *Jogtudományi Közöny*, VI. (1951). 723–727.
- Szabó Imre 1951. I. V. Sztálin tanítása a nyelvtudományról és a jogi felépítmény kérdése. *Az MTA Társadalmi-Történelmi Osztályának Közleményei*, I. 91–104., valamint *Jogtudományi Közöny*, VI. (1951). 155–160.
- Szabó Imre 1955. *A burzsoá állam- és jogbölcsélet Magyarországon*. Budapest: Akadémiai.
- Szabó Imre 1960. *A jogszabályok értelmezése*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szabó Imre 1963a. *A szocialista jog*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szabó Imre 1963b. Összehasonlító jogtudomány. In Szabó Imre (szerk.): *Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelméletről*. Budapest: Akadémiai. 39–88.
- Szabó Imre (szerk.) 1963c. *Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelméletről*. Budapest: Akadémiai.
- Szabó Imre 1964. *Társadalom és jog*. Budapest: Akadémiai.
- Szabó Imre 1967. *Szocialista jogelmélet – népi demokratikus jog*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szabó Imre 1969. Forradalom és törvényesség. *Állam és Igazgatás*, XIX. 199–208.
- Szabó Imre 1971. *A jogelmélet alapjai*. Budapest: Akadémiai.
- Szabó Imre 1976a. *Előadások Marxról és a jogról*. Budapest: Gondolat.
- Szabó Imre 1976b. The Socialist Conception of Law. In David, René (ed.): *International Encyclopedia of Comparative Law* 2. Tübingen–Hague–Paris: Mohr & Mouton. 49–84.
- Szabó Imre (főszerk.) 1980. *Állam- és Jogtudományi Enciklopédia I–II*. Budapest: Akadémiai.
- Szabó József 1993. *Ki a káoszról, vissza Európába*. Budapest: Kráter.
- Szegvár i Katalin 1952–1953. *Somló Bódog jogelméleti munkássága*. Kézirat. Szeged. Sajtó alá rend.: Varga Csaba. (Elektronikus megjelenés alatt.)

- SZILÁGYI PÉTER 2000. JOGBÖLCSELET. IN KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN (SZERK.): *Magyarország a XX. században V. Tudomány 2. Társadalomtudományok*. Szekszárd: Babits. 39–57.
- Szotáczi Mihály 1959. *A jogi akarat osztálytartalma*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Szotáczi Mihály 1962. *Az egyéni érdek és az osztályérdek viszonya a tárgyi jogban*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Szotáczi Mihály 1970. *A jog lényege*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Sztodolnik László 1963. A jogállam eszméjének színváltásai. In Szabó Imre (szerk.) 1963. *Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelméletről*. Budapest: Akadémiai. 447–475.
- Varga Csaba 1966. Összehasonlító jog és társadalomelmélet. *Állam- és Jogtudomány*, 4. 732–736.
- Varga Csaba 1967. A jogmeghatározás néhány kérdése a szocialista jogelméletben. *Állam- és Jogtudomány*, 1. 143–156.
- Varga Csaba 1968. *Feljegyzés az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében az antimarxizmus elleni küzdelmet érintő tudományos munkáról*. Budapest.
- Varga Csaba 1970. A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése. *Állam- és Jogtudomány*, 3. 589–613.
- Varga Csaba 1971. A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról. *Állam- és Jogtudomány*, 2. 249–285.
- Varga Csaba 1976. A jog és rendszerszerű megközelítése. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2. 157–175.
- Varga Csaba (szerk.) 1977. *Modern polgári jogelméleti tanulmányok*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete.
- Varga Csaba 1979a. *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. Budapest: Akadémiai.
- Varga Csaba 1979b. A jog helye Lukács Ontológiájában. *Valóság*, 8. 39–50.
- Varga Csaba 1979c. Egy posztumusz mű és jogelméleti tanulságai. Adalékok a marxista jogelmülethez Lukács György Ontológiája alapján. *Gazdaság- és Jogtudomány*, 3–4. 367–426.
- Varga Csaba 1981a. *A jog helye Lukács György világképében*. Budapest: Magvető.
- Varga Csaba (szerk.) 1981b. *Jog és filozófia. Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből*. Budapest: Akadémiai.
- Varga Csaba 1986. Current Legal Theory in Hungary. *Current Legal Theory*, 1. 15–21.
- Varga Csaba 1993a. Introduction. In Varga Csaba (ed.): *Marxian Legal Theory*. New York: New York University Press. xiii–xxvii.
- Varga Csaba (ed.) 1993b. *Marxian Legal Theory*. New York: New York University Press.
- Varga Csaba 1994. *Jogi elméletek, jogi kultúrák. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből*. Budapest: ELTE.
- Varga Csaba (szerk.) 1995. *Aus dem Nachlaß von Julius Moór / Moór Gyula hagyatékából*. Budapest: ELTE.
- Varga Csaba 2000. Philosophy of Law in Central and Eastern Europe: A Sketch of History. *Acta Juridica Hungarica*, 1–2. 17–25.
- Varga Csaba 2001 (1964). A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése. In *Útkeresés. Kísérletek – kéziratban*. Budapest: Szent István Társulat. 4–18.
- Varga Csaba 2003. A Hart-jelenség. *Világosság*, 1–2. 75–87.
- Varga Csaba (saját alá rend.) 2004. *Jegyzőkönyv 3. A Horthy-fasizmus állam- és jogbölcselete c. tanulmány megvitatása (1955). Jogelméleti Szemle*, 3. (Megjelenés alatt.)
- VAS TIBOR 1956. AZ ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYOK NÉHÁNY KÉRDÉSE AZ SZKP XX. KONGRESSZUSA UTÁN. *Jogtudományi Közöny*, XI. 193–199.
- Vita a jog és jogtudomány „viszonylag állandó elemeinek” problémájáról. *Jogtudományi Közöny*, VI. (1951). 368–377.
- Vulcanescu, R. 1970. *Etnologie juridica*. Bucuresti: Editura Academiei Rep. Soc. Romania.
- Weinberger, Ota 1958. *Die Sollsatzproblematik in der modernen Logik*. Praha: Československo Akademie Véd.
- Živanović, Tomaš 1922. *Sistem sintetičke filozofije prava I–III*. Beograd. [II. kötet: 1951; III. kötet: 1959]
- Zor'kin, V. D. 1978. *Pozitivisztickaja teorija prava v Roszszii*. Moszkva.